

1912-1913 BALKAN SAVAŞLARI'NDA EDİRNE'NİN SÜKÛTU VE YAŞANAN FACİÂLAR

İlker ALP*

ÖZ

Emperyalist devletlerin yönlendirmesiyle ittifak kuran Balkan devletleri, yayılcı emellerle Ekim 1912'den itibaren Osmanlı Devletine saldırmışlardır. 1913 yılının Eylül ayına kadar süren ve iki evrede gerçekleşen Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti, ağır bir yenilgiye uğrayarak Rumeli'deki topraklarının %83'ünü kaybetmiştir. Bu savaşta Şükrü Paşa'nın komutasındaki Edirne Müstahkem Mevkii, üstün düşman kuvvetleri karşısında, büyük fedakârlıkla şanlı bir müdafaada bulunmuştur. Fakat gıda stoklarının tükenmesi, iklim şartlarının dayanılmaz derecede ağırlaşması ve düşman saldırılarının had safhaya varması sonucunda, müdafa askerî açıdan sürdürülemez hâle gelmiştir. Bu nedenle Edirne, 160 gün süren bir direnişin ardından, 26 Mart 1913 tarihinde Bulgar ve Sırp kuvvetlerine teslim olmuştur. Şükrü Paşa ve üst rütbeli subaylar Sofya'ya götürülmüş, alt rütbeli subaylar ise toplama kamplarına sevk edilmiştir. Şehrin teslim olmasıyla birlikte şehri savunan 45.000 askerin tamamı esir alınmıştır. Resmî kayıtlara göre kuşatma süresince 13.000 şehit verilmiştir. Edirne'nin sükûtu-nun ardından kentte yağma olayları yaşanmış, halka ve askerlere yönelik büyük bir mezalim yapılmış, binlerce esir Türk askeri plânlı ve sistemli bir şekilde katledilmiştir. En ağır vahşetlerden biri Tunca Adası mevkiindeki Sarayıçi toplama kampında yaşanmıştır. Burada 20.000 civarında Türk esiri açlık, soğuk, bulaşıcı hastalıklar ve kötü muamele sonucunda hayatını kaybetmiştir. Hayatta kalabilen esir Osmanlı askerleri Bulgaristan'daki Sinekli, Harmanlı, Hasköy, Eski-zagra vd. esir kamplarına götürülmüşlerdir. Fakat Bulgaristan'daki esir kamplarında da vahşete devam edilerek 3.000-4.000 kişilik gruplar toplu olarak katledilmiştir. Bulgaristan'da şehit edilen ve akıbeti bilinmeyen esir askerlerin sayısı muhtemelen 35.000 civarındadır. Balkan Savaşları ile Edirne'nin işgali sürecinde Türklere yapılan mezâlimin unutulması, özellikle gençlerimizin yüz yıl önce cereyan

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-9211-0682, E-posta: ilkeralp@trakya.edu.tr

eden hadiseleri yeterince bilmemesi nedeniyle ve tarihten ders alınması amacıyla bu üzücü konu üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Balkan Savaşları, Şükrü Paşa, Edirne'nin İşgali, Sarayıçi Faciası, Eskizagra Katliamı

ABSTRACT

The Balkan countries forming alliance with the guidance of the imperialist states attacked the Ottoman Empire from October 1912 for expansionist desires. In the Balkan Wars lasting until September 1913 and occurring in two phases, the Ottoman Empire sustained a great defeat and lost 83% of its Rumelian territories. In this war, the Fortress of Edirne under the rule of Şükrü Pasha had served as a glorious defense point with great sacrifices against advantageous enemy forces. However, draining food stocks, worsening weather conditions, and the increase in enemy attacks had made military defense impossible. Therefore, Edirne surrendered to the Bulgarian and Serbian forces on March 26th, 1913 after a resistance lasting for 160 days. Şükrü Pasha and high ranking officers were taken to Sofia whereas low ranking officers were sent to concentration camps. After the surrender of the city, all of the 45,000 soldiers defending the city were taken captive. According to official records, 13.000 soldiers became martyr during the siege. After the silence of Edirne, the city was looted; horrific atrocities were committed against both its people and its soldiers. Moreover, thousands of captive Turkish soldiers were systemically slaughtered. One of the most serious carnages was committed within the walls of Sarayıçi concentration camp on Tunca Island. About 20.000 Turkish captive lost their lives there due to starvation, cold, infectious diseases and cruel treatments. Surviving Ottoman soldiers were taken to the prison camps of Harmanli, Haskovo, Stara Zagora and many others in Bulgaria. However, cruelty continued in these prison camps and groups of 3.000-4.000 people were collectively slaughtered. The number of captive soldiers slaughtered or with unknown fate are about 35.000. The present study examines this heart-breaking issue in order for all of us to learn a lesson from history since the atrocities to Turks during the occupation of Edirne in the Balkan Wars have been forgotten and especially our young generation doesn't know the incidents happened a century ago in detail.

Keywords: the Balkan Wars, Şükrü Pasha, the Occupation of Edirne, Sarayıçi Calamity, Stara Zagora Massacre

Giriş

XX. yüzyılın başlarında; Bulgaristan, Yeşilköy Antlaşması'yla kurulan "Büyük Bulgaristan"ın sınırlarına yeniden kavuşmak, Sırbistan ortaçağdaki Duşan Çarlığı'nı canlandırmak, Yunanistan Megali İdea'yı gerçekleştirmek ve Karadağ da topraklarını genişletmek amacıyla yayılmacı politikalar takip etmişlerdir. Balkan Devletleri'nin büyük hırsıyla belirledikleri hedef ve uyguladıkları yayılmacı politikalarından faydalanan Rusya, İngiltere, Fransa vd. emperyalist güçler, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'ın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir "Haçlı İttifakı" kurmalarını sağlamışlardır (Nivet 2001: 9-10, 121; Özlem 2015: 493-495). Emperyalistlerin yön-

lendirmesi sonucunda müttefikler, Balkanlar'daki Türk topraklarını işgal etmek üzere 8 Ekim'den itibaren Osmanlı Devleti'ne saldırmışlardır. Böylece Ekim 1912'den Eylül 1913'e kadar aralıklı olarak Balkan Savaşları devam etmiştir (Sannav 2015: 190). I. Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti, çok ağır bir mağlubiyete uğramış ve Türk birlikleri Çatalca'ya kadar çekilmiştir. Başkent İstanbul da tehdit altına girmiş ve Osmanlı İmparatorluğu, neredeyse tarih sahnesinden silinecek bir duruma gelmiştir (Erickson 2013: 419-420). Sadece Yanya, İşkodra ve Edirne'de, işgalcilere karşı kahramanca mücadele edilmiştir. Fakat bu müstahkem mevkiiler de sonradan teslim olmak zorunda kalmışlardır (Armaoğlu 1975: 343). I. Balkan Savaşı'nın sonlandırılması ve savaşı tarafların isteklerinin belirlenmesi için İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan, ve İtalya'nın büyükelçilerinin katılımıyla, 17 Aralık 1912 tarihinde Londra'da "Büyükelçiler Konferansı" toplanmıştır (Kamil 2016: 11). Bu konferansta Osmanlı Devleti ile savaşı Balkan Devletleri arasındaki sınırların tespit edilmesi, ileri sürülen barış esaslarının görüşülmesi, Osmanlı Devleti'nden ele geçirilen toprakların paylaşılmasından doğan ve büyük devletleri de karşı karşıya getiren anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması amaçlanmıştır (Kamil 2016a: 11).

Elde ettiği topraklarla yetinmeyen Bulgaristan, Makedonya'yı ele geçirmek istemiş, 29 Haziran 1913'te Yunanistan ve Sırbistan'a saldırarak II. Balkan Savaşı'nı başlatmıştır (Kamil 2016b: 86). II. Balkan Savaşı'nda, ileri harekâta geçen Türk birlikleri, Edirne ve Kırklareli'ni kurtarmışlardır. Bununla birlikte, Dimetoka ve Karaağaç dışında, Meriç Nehri'nin batısı, Girit ve Ege Adaları elden çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin 176.300 km²'lik Rumeli topraklarından geriye sadece 26.000 km²'lik küçük bir parçası, yani ancak %17'si kalmıştır (Yıldırım 2012: 85).

Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti, 100.000 (Hall 2003: 180) ile 150.000 (Sloane 1987: 146) asker kaybına uğramıştır. Bunun yanı sıra müttefikler, kendilerine Müslümanlardan arındırılmış ülkeler meydana getirmek gayesiyle, işgal ettikleri toprakların sakinleri olan Türklere 632.408 kişiyi, yani %27'sini katletmişlerdir. Aynı zamanda müttefiklerin yaptıkları baskı sonucunda, 413.922 Türk anavatanına sığınmıştır. Yapılan mübadeleyle birlikte bu rakam 812.771'e çıkmıştır (McCarthy 1998: 191-192). Bu durum ise, Balkan Hristiyanlarının Türklere sistemli bir şekilde soykırım uyguladığını açıkça göstermektedir.

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'nda çok ağır bir mağlubiyete uğramasına rağmen, Edirne'deki Türk birlikleri tarihe altın harflerle yazılmaya değer müdafaada bulunmuşlardır. Fakat insanüstü bir mücadele ve müdafaadan sonra, Bulgarlarla Sırp, Edirne'yi işgal ederek korkunç bir mezâlime imza atmışlardır. Eski nesillerin unutmaya yüz tuttuğu ve gençlerimize gerektiği gibi anlatılmayan bu konunun üzerinde, tarihten ders alınması maksadıyla durulmuştur.

Türkler tarafından fethedildikten sonra Edirne, yüzyıllarca devam edecek huzur, sükûn, yüksek refah seviyesine ve gelişmiş bir kültüre kavuş-

muştur. Yüz yıla yakın bir süre Osmanlı Devleti'nin başkentliğini yapmasının yanı sıra, Balkanlar'ın en önemli siyasî, ticarî, iktisadî şehirlerinden biri hâline gelmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte, XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başlarında, bu önemli şehir, dört defa düşman işgaline uğramıştır. Bunlar 1829 ve 1878 yıllarında Rus, 1913'te Bulgar ve 1920 yılındaki Yunan işgalleridir (Baykal 1965: 179). Ama en ağır felâket ve acılar Balkan Savaşı'ndaki kuşatma ve Bulgar işgali sırasında yaşanmıştır.

Edirne Kale Komutanlığı'nın, muhtemelen çıkacak bir savaşta en çok 50 günlük bir savunma yapabilmesi plânlanmıştı. Hatta yüksek makamlarca, Edirne'de böyle bir savunmaya bile ihtiyaç kalmayacağı değerlendirilmişti (Yiğitgüden 2012: 29). Ancak bu müstahkem mevkiin savunma tesisleri çağın teknolojisine göre uygun yapılmamış ve yiyecek stoklarıyla diğer malzemelerin miktarı yetersiz kalmıştı. Bununla birlikte savaş ilerledikçe kaledeki şartlar da ağırlaşmıştı. Yiyecek, yakacak ve çeşitli temel malzemeler azalmıştı. Önceden en çok 40-50 günlük bir direniş beklenirken, bütün sıkıntılara rağmen ve uygun olmayan şartlar altında 160 günlük savunma yapılmıştı (Akın 2012: 29; Yiğitgüden 2012: 29).

Edirne'ye taarruz eden Bulgar kuvvetlerini, müttefikleri olan Sırp takviye etmişlerdir (Despot 2013: 100). 1912'nin Kasım'ından itibaren Edirne kuşatmasını iki Bulgar ve iki Sırp tümeni yürütmüştür. Ayrıca Sırp- lar, ateş gücünü arttırmak üzere Avrupa'dan satın aldıkları ağır toplardan bir kısmını buraya nakletmişlerdir (Wagner 1331: 203).

Bulgarlar, müttefikleri Sırp- lar ile Edirne'yi kuşattıkları sırada, çetin bir müdafaaya hazırlanmış olan kale kuvvetlerinin (18 Ekim 1912 tarihinde) 926'sı subay olmak üzere genel mevcudu 50.650 askerdi (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 37,471). 21 Ekim 1913 tarihi itibarıyla 1.111'i subay olmak üzere askerlerin toplam sayısı 60.139'a çıkmıştır (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 37,471). (Askerler Nizamiye, Redif ve Müstahfazlardan teşekkül etmiştir). Fakat askerlerin %75'ten fazlasının talim görmemiş olması ve ihtiyat subaylarının da çoğunun sevk ve idare yeterliliğine sahip bulunmaması savaş gücünü zayıflatmıştır (Erickson 2013: 185).

Yabancı kaynaklara göre; Edirne'de, 1912'de 47.000 Türk, 20.000 Rum, 15.000 Yahudi, 4.000 Ermeni ve 2.000 Bulgar olmak üzere toplam 88.000 nüfus yaşıyordu (Erickson 2013: 181)¹. Fakat Bulgar taarruzu başlayınca, yakın köy ve kasabalardaki halktan yaklaşık 20.000 kişi Edirne'ye sığınmıştır (McCarthy 1998: 157). Bu sebeple şehirdeki nüfus 100.000'i aşmıştır (Peremeci 1939: 35). Etraftaki köylerin perişan halkı, varsa yakınlarının evlerine sığınmıştır. Yakınları olmayanlar ise camilere, mescitlere, kiliselere yerleşmişlerdir. Şehrin kenar mahalleleri bu çaresizlerle dolmuştur (Osman 2013a: 93). Fakat bunların birçoğu aceleyle evlerini terk ettikleri için zahirelerini getirememiştir. Bir kısmının zahiresi, yiyeceği, hayvanları ve eşyaları, kaleye gelirken yağmacı Bulgarlar tarafından gasp edilmiştir (Osman

¹ Ancak kaynakta toplam nüfus sayısı 87.000 olarak kaydedilmiştir.

2013a: 93). Böylece sayısı 107.000 (108.000) civarına çıkan ahali (Baykal 1965: 187; Çağan 1965: 200) ile askerlerin toplam sayısı 167.000 (168.000)'e yükselmiştir. Bu sebeple gaz, tuz, şeker, buğday, un gibi önemli maddeler kısa zamanda tükenmiştir. Kasım ayında bu maddelerin fiyatları da beş-on kat artmıştır. Dolayısıyla muhasara sürecinde halk büyük sıkıntılar çekmiştir (Peremeci 1939: 35).

Edirne muharebeleri, savaşın ilk günü olan yani 18 Ekim 1912 tarihinden itibaren, şehrin kuzeyindeki alanlarda sınır çarpışmaları şeklinde başlamıştır (Artuç 1988: 260-261). 22-25 Ekim 1912 günleri arasında Şark Ordusu bütün cephelerden çekilirken, Edirne kuvvetleri bunların güvenliğini sağlamıştır. Şark Ordusu'nun çekilişi tamamlandıktan sonra, Edirne birlikleri de 25 Ekim 1912'de kaleye dönmüştür. 26 Ekim 1912 tarihinde ise General İvanov'un komutasındaki 100.000 kişilik II. Bulgar Ordusu, Edirne'yi doğu ve güney yönlerinden kuşatmaya başlamıştır.

30 Ekim 1912 tarihinde, savaşın 13. günü Edirne'den İstanbul'a son tren seferi yapılabilmıştır. Aynı gün Edirne etrafındaki Bulgar kuşatması tamamlanmıştır. Bu sebeple İstanbul ile bütün irtibat kesilmiştir. Türk Garp Ordusu, saldırıya geçen Sırp lar karşısında Makedonya'daki Kumanova cephesinde mağlup olmuştur (Artuç 1988: 261; Kamil 2017: XV). Birkaç gün sonra (28 Ekim 1912 tarihinde), Türk Şark Ordusu da Lüleburgaz-Vize muharebelerinde yenilerek Çatalca Hattı'na kadar çekilmiştir (Doğruöz 2017: 300). Bundan faydalanan Bulgar kuvvetleri, gelen yeni takviyelerle birlikte Kasım 1912'nin başlarında Edirne'yi sıkı bir kuşatma altına almışlardır.

Müttefik orduları Şükrü Paşa'nın Kolordusu'na göre sayı itibarıyla 3 misli, ateş bakımından 6 misli daha fazla güce sahiptir. Bu sebeple müttefikler taarruz inisiyatifi ele geçirmişlerdir. Özellikle, daha büyük çapta olan, uzun menzilli seri atış yapan, yeni ve bol cephaneli toplarıyla etkili olmuşlardır (Artuç 1988: 261-262).

Bulgar komutanları, 6 ile 8 hafta arasında kuşatıldıktan sonra Edirne'nin teslim olacağını tahmin etmişlerdir. Hâlbuki Edirne müdafaası, sadece Balkan Savaşları'nda değil, tarihte en şanlı müdafaalardan biri olmuştur (Çağan 1965: 201).

22 Kasım 1912'de 80 mermi atılarak şehir halkı ilk defa bombalanmaya başlanmıştır. Edirne'ye yapılan bombardıman, 23 Kasım şafağından itibaren şiddetlenmiş ve 26/27 Kasım gecesinin sabahına kadar sürdürülmüştür (Karabekir 2009: 130-132; Nâci 1926: 36). Örneğin 26 Kasım'da 114 dane ve şarapnel, 29 Kasım'da 171 şarapnel ve mermi, 29/30 Kasım gecesini 40 mermi atılmıştır (Nâci 1926: 33-37). Sonuç itibarıyla 11 gün devam eden Bulgar bombardımanında şehre 998 mermi düşmüş, bunların etkisiyle halktan 14 kişi ölmüş, 50 kişi yaralanmış ve 323 ev tahrip edilmiştir (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 251).

Gün geçtikçe şehirdeki sıkıntılar artmış, bombardımanlar şiddetlenerek tahribat ve yangınlara sebebiyet vermiştir. Zaten az olan temel gıda maddeleri tükenmeye yüz tutmuş, ekmek gramajı azaltılmıştır. Çeşitli bitki-

lerin karışımından ve süpürge tohumundan tuzsuz ekme yapılmış, tuz olmayınca yerine salamura peynir suyu veya doktorların bazı toprakları işlenmesiyle elde edilen sunî tuz kullanılmıştır (Baykal 1965: 189; Kestelli 2001: 89).

Sabun ve temizlik malzemelerinin tükenmesi ve yeterince temiz suyun olmamasından, temel hijyenik tedbirler uygulanamamıştır. Bu sebeple kolera ve tifo gibi bulaşıcı hastalıklar da yayılmaya başlamıştır (Çağan 1965: 202). Doktorlar geceli gündüzlü çabalamış, halk temizliğine daha fazla dikkat etmiş ve gereken yerler kireçlenmiştir. Dolayısıyla bulaşıcı hastalıkların yayılması durdurulmuştur (Çağan 1965: 202; Hakkı 1330: 73, 219).

21 Kasım 1912'den mütarekenin yapılmasına kadar geçen zaman zarfında, biri 8 gün devam eden Maraş ve diğeri Kartaltepe olmak üzere iki mevkide önemli muharebeler olmuştur. Maraş'ta Bulgarlar ağır kayıplar vererek yenilmiş ve geri çekilmiştir. Fakat Kartaltepe, muharebelerin çok şiddetli ve kanlı geçmesinden sonra, işgal edilmiştir (Baykal 1965: 189).

Bulgar-Sırp orduları, Çatalca Hattı'ndaki Türk savunmasını aşamayınca, 3 Aralık 1912 tarihinde Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında mütareke yapılmıştır. Bulgaristan, mütarekeyi müttefikleri Sırbistan ve Karadağ adına imzalamıştır (Armaoğlu 1975: 342-343; Gnkur. Bşk.lığı 1993b: 13; Koçan 2010: 27; Uçarol 1985: 389-390, Özlem 2015a: 496). Fakat Osmanlı yetkililerinin kabiliyetsizliğinden dolayı, mütarekenin 7. maddesindeki hüküm ile kuşatma altında bulunan Yanya, İşkodra ve Edirne'ye yardım yapılması önlenmiştir. Hâlbuki Edirne'deki halk açlık ve soğuktan kırılmaktaydı (Çağan 1965: 200-203; Doğruöz 2017: 301; Gnkur. Bşk.lığı 1993c: 267-268; Koçan 2010: 27; Nihad 2013: 62). Yemin tükenmiş olmasından dolayı hayvanlar dahi açlıktan ölmeye başlamışlardır (İvanof 1937: 194-195). Olayları bizzat yaşayan Dr. Rifat Osman Bey, Edirne'de temel gıda maddelerinin kalmadığını, zorlukla bulunanların dahi fiyatının yüksek olduğunu şöyle anlatmıştır:

"Fırınlarda ehaliye tevzi olunan ekmekler, gerek manzarai hariçiyesi ve gerek kıymeti gıdaiyesi itibariyle katiyen ekme değildi. Muhasaranın sonlarına doğru yalnız süpürge tohumundan ekme yapıp yendi. Beyaz peynir, et, zeytinyağı, tereyağı, süt ve yumurta gibi mevaddı gıdaiye fiatları yükselmiş ise de, arandıkça bulunur idi. Lâkin tuz, şeker, gaz hiç kalmamıştı. Her yer gibi emakini askeriye bile karanlıkta kaldı. Yalnız hastanelerdeki kandillerde balık yağı yakıldı. Etler, gıdasız yaşayan hayvanların etleri olması itibariyle, kuvvei gıdaiyelerini pek çok zayi eylemiş ve kırmızı bir paçavra parçasına dönüşmüşler idi... Tütün ve içkiler ise ucuz ve bol idi." (Peremeci 1939: 35).

Edirne'de askeriyle sivil, çocuk, yaşlı, hasta demeden aç, susuz, ilaçsız hayatta kalma mücadelesi verirken, mütareke hükümleri gereğince Bulgarların bunların gözleri önünde kendi askerlerine binlerce vagon dolusu yiye-

cek taşımaları, hiçbir adalete ve insanlığa sığmamıştır (Artuç 1988: 262-263).

Londra'da sürdürülen barış görüşmeleri sürecinde Büyük Devletler, Balkan devletlerine destek vererek, 17 Ocak 1913'te Osmanlı Devleti'ne çok ağır faturayı içeren ortak bir nota vermişlerdir. Notayla; Edirne'nin Bulgaristan'a terkedilmesini, sınırın Midye-Enez hattı olarak kabul edilmesini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenliğinin dikkate alınması suretiyle Ege adalarının durumunun belirlenmesi yetkisinin kendilerine bırakılmasını istemişlerdir. Aksi hâlde çıkacak bir savaştan Osmanlı Devleti'nin sorumlu olacağını bildirmişlerdir (Gnkur. Bşk.lığı 1993b: 24; Hayta 2008: 47-52; Türkgeldi 1987: 75; Sloane 1987: 125-126; Uçarol 1985: 391). Bir emirname niteliği taşıyan bu nota karşısında Bâb-ı Âli çaresiz kalmıştır. Kâmil Paşa'nın başkanlığında yapılan Bakanlar Kurulu'nda notaya verilecek cevabın esası tespit edilmiştir. Buna göre; Edirne şehrinin idaresi büyük devletlerin onaylayacağı bir mutasarrıfa verilecek, Osmanlı askeri şehirden çıkartılacak, burada sadece güvenliği temin edebilecek sayıda polis ve jandarma kalacaktır (Hayta 2008: 45-46; Türkgeldi 1987: 97-98). Enver Bey'le arkadaşları, 23 Ocak'ta Bâb-ı Âli'de toplantı durumunda olan Bakanlar Kurulu'nu basarak Edirne'yi Bulgarlara terk ettiği gerekçesiyle hükümeti istifaya zorlamışlardır. Baskın sırasında Harbiye Nazırı Nazım Paşa öldürülmüştür. Bâb-ı Âli Baskını neticesinde Sadrazam Kâmil Paşa istifa ettirilmiş ve yerine Mahmut Şevket Paşa görevlendirilmiştir (Hayta 2008: 46; Ratkovic vd. 1972: 148; Ünal 1977: 422).

Yeni İttihat ve Terakki Hükümeti'nin ilk işi büyük devletlerin vermiş olduğu notayı reddetmek olmuştur (Uçarol 1985: 391). Böylece 2 ay süreli olan ateşkes, 3 Şubat 1913'te sona ermiş ve savaş tekrar başlamıştır (Hayta 2008: 52; Sloane 1987: 126).

3 Şubat 1913'ün akşamında saat 20.00'da Bulgarlar, Fransa ve Sırbistan'dan temin ettikleri ağır toplarla şehri her yönden bombardımana başlamışlardır. Ayrıca bu savaşta, askerle halkın moralini bozmak üzere, uçaklarla propaganda bildirileri atılmıştır (Karabekir 2009: 153-154; Nâci 1926: 51). Edirne'nin yerleşim alanına kasten 450 mermi atılmışlardır. Bombardımanda 20 sivil ölmüş, 20'si yaralanmış ve 53 ev tamamen tahrip olmuştur (Erickson 2013: 349). Kuşatmanın ilk gününden itibaren Edirne'de bulunan Fransız **Matin Gazetesi**'nin muhabiri **Gustave Cirilli**, şehrin 3 Şubat 1913 tarihindeki bombardımanından şöyle bahsetmiştir:

"...Gece, saat tam 8'de bombardıman görülmemiş şiddetiyle başlıyor ve bütün gece sürüyor. Top mermileri şehrin üstüne bardaktan boşanırcasına yağıyor. Her tarafta evler yıkılıyor, yangınlar çıkıyor. Alevlerin uğursuz ışığında hurçlarını, paketlerini sırtlanmış uzaklarda sığınacak bir yer arayan insanların çılgın gibi koşuşturduğu görülüyor. Kadınlar, çocuklar öldürücü yaralar alıyorlar ve ümitsizce hastanelere naklediliyorlar." (Cirilli 2012: 123).

3 Şubat'tan itibaren şehre ortalama günde 450 mermi düşmüştür. Bulgar komutanlığı bir taraftan şehri bombalamış, diğer taraftan propaganda faaliyetlerine geçerek halkla askerlerin maneviyatını bozmak ve idareye karşı bunları isyana teşvik etmek maksadıyla da 6 Şubat'ta uçaklardan şehir halkını ve askeri teslim çağırarak Türkçe, Bulgarca, Fransızca yazılmış bildiriler atmışlardır (Erickson 2013: 349; Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 274).

22 Şubat'tan itibaren Edirne dolaylarında yeniden hava bozmuş ve tipi hâlinde kar yağmaya başlamıştır. Kar siperleri, yolları, vadileri doldurmuştur. Hava muhalefeti nedeniyle askerler dışarıda barınmamıştır (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 291; Karabekir 2009: 184-185). Bora, tipi ve soğuk şiddetinden yılarak 7 tabur asker, ileri karakolları terk etmiştir (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 286-287). 1912-1913 kışında Trakya'da örneği görülmeyen şiddetli bir soğuk hüküm sürmüştür. Bu yüzden şehrin etrafındaki bağların asma kütükleri ve bahçelerdeki meyve ağaçları kesilerek yakılmıştır (Osman 2013a: 95). Edirne'de soğuk şiddetinden Şubat ayında 2.155 kişi donarak ölmüş ve 18.000'e yakın insan ise ağır bir şekilde hastalanmıştır (Demirutku 1987: 8). Şubat'ın başlarından itibaren yiyecek ve yakacak sıkıntısı artarak devam etmiştir (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 285). Edirne'deki yabancılar da gıda malzemeleri satan dükkânların boşalmış olduğunu, buğdayın bulunmadığını, bu sebeple ekmek sıkıntısının çekildiğini şöyle dile getirmişlerdir: *"...Dağıtılan sefil ekmek miktarı yarı yarıya indirildi. Kepek, çavdar ve külden imal edilmiş bir ekmek. Sanki yanardağı lavı."* (Cirilli 2012: 125).

Şubat'ın 20'sinden sonra ekmek sıkıntısı daha fazla artmıştır. Bu sebeple Hint mısırları, darı, saman ve külden üretilen ekmek tayını kişi başına 75 grama azaltılmıştır (Cirilli 2012: 128). Günde 450 gram olan ekmeğin miktarı 14 Şubat'ta azaltılarak 300 grama düşürülmüştür. Bunun da %30'u süpürge tohumu ve kuşyemi idi. Kalan kısmı ise sadece buğdaydan değil arpa, çavdar, mısır ve her türlü öğütülebilecek maddelerin karıştırılmasıyla yapılmıştır (Karabekir 2009: 176). Zaten önceden de zor bulunabilen şekerle tuzun fiyatı 30 kat, kuru fasulye, mercimek, nohut, pirinç vd. yiyeceklerin ise 5 kat ve daha fazla artmıştır. Kuşatmanın son ayında fiyatların çok artmasının artık anlamı yoktu. Çünkü artık bu tür yiyeceklerin bulunması mümkün değildi (McCarthy 1998: 157).

Erlere verilen gıda miktarının 1/3 oranına azaltılması, ekmek gramajının düşürülmesi ve alınan diğer tedbirlere rağmen 24 Mart'a kadar yiyecek sıkıntısı her geçen gün daha kötüye gitmiştir (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 287).

1913 kışı, Ocak ve Şubat ayları çok soğuk ve kar fırtınalarıyla geçmiştir. Hatta 1 Mart'tan itibaren 3 gün aralıksız kar yağmış, tipinin etkisiyle bazı yerlerde karın yüksekliği 1.83 metreye ulaşmıştır. Buna rağmen müdafiler, Müstahkem Mevkii Komutanı Şükrü Paşa'nın bizzat yönettiği başarılı huruç hareketlerinde bulunmuşlardır. Çok üstün düşmana karşı, zor hava şartları ve birçok imkânsızlıklarla yapılan bu hareketler, müdafilerin kararlılıklarını, yiğitliklerini, cesaretlerini, kahramanlıklarını göstermektedir (Çağan 1965: 205).

Edirne müdafaası, ağır topçu bombardımanı, bazen gece baskınları ve gündüz taarruzlarıyla boğuşmuştur. Zaman zaman kanlı çarpışmalardan sonra, bazı mevziler düşmanın eline geçmiştir. Arkadan yapılan karşı taarruzlar ve süngü savaşlarıyla kaybedilen mevkiiler geri alınmıştır. Ancak cesaretin, kahramanlığın, mücadelenin elbette bir sınırı vardır. Mart ortalarında yiyeceklerle yakacak tükenme noktasına gelmişti, cephane azalmıştı, maneviyat sarsılmıştı, artık şanlı direnişin sonuna doğru yaklaşmıştır. Bilhassa Edirne'yi kurtarmak maksadıyla Şark Ordusu'nun giriştiği Şarköy harekâtının başarısızlıkla neticelenmesi, kurtuluş umudunu tüketmiş ve müdafilerin moraline ağır darbe vurmuştur (Artuç 1988: 263). Türk müdafaası bu olumsuzluklarla boğuşurken Bulgarlarla Sırp, 22 Mart'tan itibaren şehre dört taraftan hücum etmiştir. 24 Mart 1913 günü sabahleyin saat 3'ten itibaren, Bulgar ve Sırp orduları bütün cephelerde genel taarruza geçmişlerdir. Bu taarruzda ileri mevzilerden bir kısmı düşmüş ve savunma kuvvetleri tel örgülerin gerisine çekilmiştir (Baykal 1965:191; Osman 2013: 95-96).

24 Mart 1913'ün akşamına doğru Bulgar-Sırp kuvvetleri, kesin sonuç almak üzere, bütün cephelerden genel bir taarruza geçmiştir. Ama Türk birlikleri birçok bölgede bunları püskürtmüştür. Her tarafta meydana gelen şiddetli muharebeler aralıksız olarak sabaha kadar sürmüştür. Top, tüfek ve mitralyöz seslerinden şehirdeki evler sarsılmış, piyade muharebeleri ise korkunç bir uğultu şeklinde yansımıştır (Nâci 1926: 63).

Müttefikler, 24/25 Mart gecesinde bütün cephelerde taarruza devam etmişlerdir. Ancak General Vazov, kesin sonuç alabilmek için takviye edilen Doğu Cephesi'ndeki birliklerini, yirmi bataryanın açtığı şiddetli ateş desteğinde 25 Mart sabahleyin saat 04.00'da hücumla geçirmiştir. Şükrü Paşa, Doğu Cephesi'ndeki Türk kuvvetlerine yardım etmek üzere destek birlikleri göndermiştir. Fakat bunlar, Bulgar bataryalarının çok şiddetli ateşi altında kalarak siperlerden çıkamamış ve yardıma yetişememiştir (Ratkovic vd. 1972: 151-152). Doğu Cephesi'ndeki Türk bataryalarının bir kısmı ağır ve seri, ekseriyeti adı ateşli, mantelli toplardan oluşmaktaydı. Buna rağmen büyük çaplı ve seri ateşli düşman topları karşısında, Türk topçuları son nefesine kadar müdafaadan vazgeçmeyerek gerek subay, gerekse erler mermilerle diri diri gömüldükten sonra bu bataryalar susmuştur (Nâci 1926: 63).

Doğu Cephesi'nde I. ve II. Bulgar tümenleri, Ayvazbaba, Taştabya ve Kestanelik gibi dar bir alana 25/26 Mart 1913'te 23.250 top atışı yapmışlardır. Büyük çaplı ve seri ateşli topların bu cehennem ateşi altında bile, Türk askerleri direnmiş, topçuları da kullandıkları adı ateşli mantelli toplara rağmen, cesaret ve kahramanlıkla görevlerini sonuna kadar yerine getirmişlerdir (Çağan 1965: 206; Karabekir 2009: 204). Ayvazbaba Tabyası komutanı, toplarının tahrip edildiği ve bütün askerlerinin şehit oldukları raporunu gönderince, kendisi de şehit düşmüştür. Ardından Bulgarlar bu tabyayı da işgal etmiştir (Baykal 1965: 191-192).

25 Mart gününden itibaren Müttefikler, Güney Cephesi'nde şiddetli taarruzlarda bulunmuşlardır. 26 Mart 1913 tarihinde ise Çörek Köy mevkiinde 1.500'den fazla Türk askerini şehit ettikten sonra buraya hâkim olabilmişlerdir.

1. Edirne'nin Sükûtu

Edirne'de Bulgarların nüfusu 2.000 kişi olup azınlıktaydı. Buna rağmen Bulgarlar, Edirne'yi kültürel yapısı, tarihi özelliği ve jeopolitik-jeostratejik öneminden dolayı işgal etmeyi plânlamışlardır. Kırklareli'ni zapt ettikten sonra Bulgarların gözü Edirne'ye çevrilmiştir. Edirne'yi işgal etmeden Bulgar ordularının güneye inemeyeceği, bu sebeple Edirne'ye hâkim olmanın bir millî zorunluluk olduğu değerlendirilmiştir. Zaten Bulgarlar, bu maksada ulaşmak için büyük zayıat vermekten de kaçınmayacaklardır. Savaşın önce Kral Ferdinand'ın askeri danışmanı General Mihail Savov'un: "20.000 kayıp versek bile Odrin'i alacağız." şeklindeki ifadesi, Bulgar yönetiminin Edirne'yi işgal etmek yönündeki kararlılığını göstermektedir. Bu sebeple, verdikleri büyük kayıplara bakmadan şehri işgal etmek maksadıyla inatla saldırılarını devam ettirmişlerdir (Tağmat 2017: 225; Troçki 2017: 255). Nitekim Bulgarlar, Edirne'yi işgal etmek uğruna Batı kaynaklarına göre, 18.222 kayıp vermişlerdir (Hall 2003: 119).

25 Mart 1913'ün akşamında, Müstahkem Mevki Komutanı Şükrü Paşa, kurtuluş umudunu kaybetmiştir. Mehmet Şükrü Paşa, düşmanın işine yarayabilecek her çeşit askerî malzemenin kullanılamaz hâle getirilmesi ve binalarla demiryolu köprüsünün tahrip edilmesi emrini vermiştir (Baykal 1965: 192). İşgalcilerin eline geçmemesi için cephanelikler, askerî elbiseler, silâh depoları (Nâci 1926: 64), projektörler, toplar, tüfekler, tabancalar, subayların kılıçları, mühimmat, dürbünler, depolar, hangarlar, atölyeler, hatta hayvanlar imha edilmiş, Çatalca Cephesi'ndeki Bulgar kuvvetlerine yardım gönderilmesini önlemek için Arda üzerindeki büyük demiryolu köprüsü (Maras Köprüsü) havaya uçurulmuştur (Çağan 1965: 206-207; Karabekir 2009: 205). Şükrü Paşa kendisi de telgraf cihazını kullanılamaz hâle getirmiştir (Baykal 1965: 192; Kestelli 2001: 76-77). Aynı zamanda alay sancakları, Harekât Ordusu İkinci Fırkası'na ait karargâh flâmasıyla yedek flâması, saklanabilecek önemli rölasyon ve muhtıraların dışındaki büyük bir hacim tutan resmî evrak yakılmıştır (Karabekir 2009: 204-205).

Müstahkem Mevkii Komutanlığı, 26 Mart 1913'te saat 06.35'te gelen raporlardan Doğu Cephesi'nin büyük bir kısmının Bulgarların eline geçtiğini öğrenmiştir. 26 Mart 1913 sabahı saat 8.45'te bütün savunma imkânlarının bitmiş olduğu değerlendirilmiştir. Bunun sonucunda, hiç olmazsa Müslüman ahaliyi katliâmdan ve şehri tahripten kurtarmak gayesiyle, Hıdırlık Tabyası'nda genel karargâh önündeki telsiz-telgraf merkezinin yüksek direğine düz beyaz bayrak çekilmiştir. Aynı zamanda bütün komutanlara muharebenin kesilmesine dair emir verilmiştir. Çekilen bu beyaz bayrak, silâh bakımından altı kat ve asker sayısı itibariyle üç misli daha fazla olan düşmana karşı, yokluklar içinde, 5 buçuk ay süreyle sürdürülen mücadele-

nin feci sonunu duyurmuştur. Ama Edirne müdafileri, büyük bir kahramanlıkla mücadele ederek şan ve şerefleriyle yenilmişlerdir (Baykal 1965: 192; Çağan 1965: 207; Nâci 1926: 64; Osman 2013: 96).

26 Mart Çarşamba sabahı, dumanlı yoğun bir sis tabakası ile örtülü olan Edirne'nin birçok semti yanıyor, her taraftan korkunç patlama sesleri geliyor, dumanlar arasında alevler yükseliyor, etrafta barut kokusunun hâkim olduğu boğucu bir hava hissediliyordu. Düşmana teslim etmemek için havaya uçurulan cephaneliklerin bütün gün devam eden ürpertici patlama sesleri ve buralardan gökyüzüne doğru yükselen kara dumanlar, adeta kıyamet gününü canlandırarak korkunç bir manzara oluşturuyordu (Baykal 1965: 192; Cirilli 2012: 130; Çağan 1965: 207; Osman 2013: 96).

Ateşkes görüşmelerinin yapıldığı sırada, şehirde bulunan Hristiyan unsurlar, Türklerin mağlubiyetini sevinçle karşılamışlardır (Durukan 2013: 458-459). Hristiyanlar, Müslümanların evlerini yağmalamıştır. Yağmacılık dehşet verici şekilde devam etmiştir. Hristiyan ahali, Bulgar askerleriyle birlikte evleri soymuştur (Durukan 2013: 460). Bunlar aynı zamanda Türk mahallelerine saldırarak cana, ırza ve mala kastetmişlerdir. Türk mahallelerinin dar sokaklarından kadın çığlıkları ve iniltileri duyulmuştur (Artuç 1988: 264-265; Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 335).

Bulgar ve Sırp süvarileri, Bosnaköy, Kıyık ve İstanbul Yolu'ndan gelerek sabahtan itibaren şehrin ana caddesini, hükümet konağını ve belediye binasını işgal etmişlerdir (Cirilli 2012: 130; Vıçkov: 142). Bu süvarilerin etrafını Bulgar, Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan heyecanlı bir topluluk sarmıştır. Bunlar sevinç çığlıkları atmış ve işgalcileri alkışlarla selamlamıştır (Cirilli 2012: 132). Hristiyan halk ile işgalciler, sokaklarda: "*Edirne yeniden Hristiyan oldu*" sloganlarını atarak sevinç nedenlerini ve duygularını dile getirmişlerdir (Çetin 2016: 290).

1.1. Şükrü Paşa'nın Teslim Olması

Hıdırlık Tabyası'nda bulunan Şükrü Paşa, iki Bulgar subayı ve süvari birliğinin eşliğinde General Vazof'la birlikte Kıyık Tabyası'nın yanından geçen Edirne-Karayusuf yoluna giderek Bulgar II. Ordu Komutanı General Nikola İvanov'la buluşmuştur (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 337-338). Böylece Balkan Harbi'nin en başarılı komutanlarından biri olan Şükrü Paşa, mevcut olumsuz şartlar karşısında, 26 Mart 1913 tarihinde Muhasara Kuvvetleri Başkomutanı General Nikola İvanov'a teslim olmuştur (Akın 2016: 163-164; Baykal 1965: 192; Erickson 2013: 356; Hall 2003: 118; Vıçkov: 124,145).

27 Mart 1913 tarihinde Bulgar Çarı Ferdinand, Meriç Köprüsü'nün girişinde Selimiye Camii'nin görünebileceği şekilde inşa edilen zafer takından Edirne'ye girmiştir. Bulgar kralını yerli Hristiyanlar coşkulu alkış ve sloganlarla karşılamışlardır (Gancheva 2012: 40; Çetin 2016: 293). Aynı gün öğleden sonra, Bulgar askerî birlikleri krallarının onuruna ve zaferlerini kutlamak üzere, şehirde resmî geçit töreni düzenlemişlerdir (Gancheva 2012: 35; Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 338; Hall 2003: 118). Resmî geçitten sonra Kral Ferdinand, Şükrü Paşa'yı davet ederek başarılı müdafaasından dolayı tebrik

etmiş ve “kılıcını iade etmiştir(?)” (Cirilli 2012: 135-136). Hâlbuki Şükrü Paşa teslim olurken Bulgarlara herhangi bir kılıç vermemiştir. Nitekim Şükrü Paşa'nın verdiği imha emriyle, teslim olmadan önce ateşli silâhlar kullanılamaz hâle getirilmiş ve kendisinin kılıcı da dâhil olmak üzere, bütün subayların kılıçları kırılmıştır. Bu sebeple Kral Ferdinand'ın, kendi büyüklüğünü göstermeye yönelik propaganda maksadıyla kılıç iadesi merasimini yapabilmesi için, zorlukla sadece bir kılıç bulunabilmiştir (Çağan 1965: 207; Yiğitgüden 2012: 29).

28 Mart 1913 tarihinde Bulgarlar, Müstahkem Mevkii Komutanı Şükrü Paşa'yla maiyetini, Kale Komutanı İsmail Paşa'yı, Topçu Komutanı Rifat Paşa'yı ve kurmay subaylarını arabalarla önce Kadıköy'e, ardından Harbiye Bakanı'nın yaveri Stopolov'un idaresinde de trenle Sofya'ya nakletmişlerdir (Artuç 1988: 262; Erickson 2013: 356; Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 338; Yiğitgüden 2012: 244). Daha alt rütbeli olan esir subayları ise Yanık Kışla, Redif Fırkası Karargâhı, Komutanlık Binasının avlusu vd. toplama kamplarına götürmüşlerdir (Dinç 2008: 262; Yiğitgüden 2012: 244).

Bulgarların, ülkenin çeşitli garnizon ve hapishanelerinde, özellikle Sofya ve Filibe'de esir tuttukları üst rütbeli Türk subaylarına karşı iyi davranışları gözlenmiştir (Dinç 2008: 262; Yiğitgüden 2012: 245). Hatta Çar Ferdinand birkaç kere Şükrü Paşa'nın ziyaretine gitmiştir (Gancheva 2012: 28; Viçkov: 144). Çar Ferdinand, Sofya'da 6 ay esir kalan Edirne Müstahkem Mevkii Komutanı Şükrü Paşa'ya, oldukça rahat bir hayat ortamı temin etmiştir. Hatta Şükrü Paşa'ya yardımcı olması için bir Bulgar yaver görevlendirmiş ve otomobil tahsis etmiştir (Dinç 2008: 275).

1.2. Bulgarlara Esir Düşen Askerlerin Sayısı

Edirne Müstahkem Mevki Komutanlığı teslim olunca bütün askerler esir alınmıştır. Ancak esir düşen askerlerin sayısı ile ilgili resmi yazışmalarda açık bir kayıt bulunmamaktadır. Bu sayı, **28.500**'den başlayarak (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 37, 471) **40.000** ile **50.000** arası (Cirilli 2012: 134), hatta **60.000** (Cevat 2017: 163; Hall 2003: 119) olduğu öne sürülmektedir. Bulgar askerî kaynakları Edirne'de **51.800** Türk askerinin esir alındığını kaydetmiştir (Viçkov-tarihsiz: 144). Sırp askerî kaynaklarında ise Edirne Muharebeleri süresince, **4** general ve **2.000**'e yakın çeşitli rütbede subay olmak üzere, toplam **60.000** civarında Türk askerinin esir alındığı öne sürülmüştür (Ratkoviç vd. 1972: 162).

Resmî kayıtlardan, 21 Ekim 1912 tarihinden itibaren Edirne'de **60.139** askerinin görev yaptığı anlaşılmaktadır (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 37, 471). Son saatlerdeki muharebeler haricinde, savaş boyunca Türk askerlerinden **13.000** kişi şehit düşmüştür (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 37, 471; Ratkoviç vd. 1972: 162; Yiğitgüden 2012: 109). Ordunun içinde bulunan gayrimüslimler Bulgarlar tarafından esir alınmayarak serbest bırakılmıştır. Kâzım Karabekir'e göre gayrimüslimlerin toplamı **2.000** civarındaydı (Karabekir 2009: 77-78). Sonuç olarak Edirne'de toplam asker sayısı olan **60.139**'dan son çatışmalar dışında **13.000**'i şehit düşmüş, **2.000** civarında gayrimüslim ise

Bulgarlar tarafından serbest bırakılmış, bu sebeple esir alınanların sayısı muhtemelen **45.000** civarındaydı.

2. Halkla Askerlere Yapılan Mezâlim

Bulgarlar, Osmanlı Devleti'nden işgal ettikleri Makedonya, Rodoplar, Doğu Trakya ile Batı Trakya vd. yerlerde önceden plânlandıkları gibi, Hristiyanlaştırma-Bulgarlaştırma, göçe zorlama ve toplu katliâm yapma suretiyle Türkleri sistemli bir şekilde ortadan kaldırarak ırkı ve dinî arındırma siyaseti uygulamışlardır (Özlem 2016: 281-283). Balkan Savaşları çıkınca, Bulgar Genelkurmay Harekât Dairesi Başkanı Orgeneral Sarafov, önceden belirlenen plân gereğince, Osmanlı Devleti'nden işgal edilen yerlerdeki mahallî komutanlıklarına, bünyelerinde bulunan Türkleri "*Bulgarlaştırmalarını, direnenlerin ise yok edilmesini*" emretmiştir (Rodop-Tuna Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği 1976: 12-13). Verilen bu emir gereğince; *Müslüman Türklerin Hristiyanlaşması, Türkçenin yerine Bulgarcanın konuşulması, Türk okullarının kapatılması, Türk-İslâm isimlerinin Bulgar-Hristiyan isimleriyle değiştirilmesi, Türklerin zorunlu iskâna ve harice göçe zorlanması, Türklere soykırımın yapılması* tarzında uygulanmıştır (Alp 1990: 180; Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arşivi, K: 581, D: 43, F: 1; K: 581, D: 43, F: 1-1; Türk Göçmen ve Mültecileri Dernekleri Federasyonu 1974: 1). Bu sebeple Bulgaristan dâhilinde ve işgal edilen yeni topraklarında; Bulgarlaştırma, Hristiyanlaştırma, zulüm, vahşet ve soykırım uzun vadeli bir plân dâhilinde yürütülmüştür (Kamil 2018: LI). Bulgar kuvvetleri Edirne'ye girerken önceden hükümetleri tarafından belirlenen ve uygulanan Türkleri yok etme siyaseti gereğince, gayrimüslimlerin tahriklerinin etkisi ve Bulgarların mezâlim yapmaya meyilli olmalarından dolayı, Kale'nin teslim olmasına rağmen sokaklarda rastlanan silâhsız Türk askerleri toplama kamplarına götürülmüş, dövülmüş, tahkir edilmiş, hatta öldürülmüştür (Nâci 1926: 65).

Edirne'nin işgali tamamlandıktan sonra birçok eve Bulgar bayrağı asılmıştır (Cirilli 2012: 136). Sultan Selim Camii Şerifi'nin minarelerinde bile Bulgar bayrağı dalgalandırılmıştır. (Kenan, Nazmi : 7) Bütün resmî binalardaki yazılar Kiril alfabesine çevrilmiştir. Her yerde işgalcilerin dili konuşulmaya başlanmıştır (Cirilli 2012: 136-137). Nisan ayında bile silâhli asker çetelerinin, komitacıların ve yerli Hristiyan halkın Türklere yaptığı zulüm devam etmiştir. Evler aranmış, insanlar tutuklanmış, en küçük bir direnişte yargısız infazlar yapılmıştır (McCarthy 1998: 157). Gustave Cirilli şehirdeki Bulgar vahşetini şöyle özetlemiştir: "*Katliâm devam ediyor, infazlar kitleler hâlinde yapılıyor, kan sel gibi akıyordu.*" (Cirilli 2012: 137).

Bulgarlar, Edirne'yi işgal ettikten sonra, şehir ve köylerde çok sayıda kadın ve kıza saldırarak tecavüzde bulunmuşlardır. Kirli emellerini gerçekleştirmek için ise yaş, din, milliyet ve mevkiye bakılmaksızın, bütün kadınlar, özellikle de Türk kadınlarını hedef olarak seçmişlerdir. Rus Hükümeti tarafından, Bulgar vahşetlerini incelemek üzere gönderilen Novoye Vremya Gazetesi Muhabiri M. Maçkov, 26 Ağustos 1913 tarihli raporunda tecavüzden bahsederken: "*...En büyük vahşet ve tecavüz İslâm kadınlarına irtikâb*

edilmiştir (yapılmıştır). *Ne yaş, ne de mevki-i içtimâî* (sosyal mevki) *nazar-ı dikkate alınmamıştır...*" (Cemil 1330: 203).² şeklinde gözlemlerini dile getirmiştir.

Bulgarlar, Edirne ile Dimetoka arasında Türk-İslâm eserlerini ve Türk evlerini tahrip etmişler, yağma ve katliâmlar yapmışlardır. Ayrıca küçük yaşta olan kızları kaçırmışlardır. Bulgarların yaptığı mezâlim bir raporla Başkumandanlık Vekâleti'ne arz edilmiştir. Raporla "...*Bazı köylerde bil'hassa Umur Bey'den 10, 12 yaşlarında kızlar kaçırılmışlardır...*" şeklinde bilgi verilmiştir (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., Klasör: 145, Dosya: 103, Fihrist: 26-1). Zaten Bulgarlar, işgal ettikleri her yerde talanın yanı sıra kadın ve kızların ırzına geçmişler ve masum insanları katletmişlerdir (McCarthy 1998: 158)³.

Edirne kuşatmasını, muharebeleri ve şehrin işgalini bizzat gören Fransız *Matin Gazetesi* muhabiri **Gustave Cirilli**'nin yazdıklarına göre, işgalciler şehri üç gün boyunca yağmalamışlardır. "*Özellikle Türk evleri sadece kin ve intikam teneffüs eden vahşice bir yağmanın hedefi olmuştur.*" Türk evlerinin kapılarını dipçiklerle kırarak içeriye girmiş ve buralarda bulunan kadınlarla kızlara kötü muamelede bulunmuşlardır. Bulgar askerleriyle bazı yerli Hristiyanlar ellerine geçen her şeyi; mücevher, halı, giysi, ayna vs.yi gasp etmişlerdir. Alıp götüremedikleri eşyaları ise kırmışlardır. "*Muhabbet tellalları, Yahudiler, Ermeniler ve bilhassa Bulgarlarla Rumlar mahallelerin cadalozları bu kızgın içki, eğlence âlemini yönetiyorlar ve kendilerine düşen paydan istifade ediyorlar.*" (Cirilli 2012: 133).

Carnegie Komisyonu Raporu'na göre, Edirne'nin işgal edildiği gün Yunan-Rum çeteleri de Türklere saldırmış, yağma ve gasplarda bulunmuş, evleri tahrip etmişlerdir (Carnegie 1914: 111,114). Yine Carnegie raporunda, yerli Yunanlılar-Rumlar ile Bulgar askerlerinin birlikte işbirliği yaparak Türklere evleriyle dükkânlarını günlerce yağmalayarak ele geçirdikleri para, mücevher ve eşyaları bölüştükları belirtilmiştir. Nitekim sonradan yapılan bazı araştırmalar sonucunda Türklere talan edilen eşyaların bir kısmı Yunan-Rum evlerinde bulunmuştur (Carnegie 1914: 114-115). Bulgarlar, şehre girdikleri gün, rastladıkları 4 Türk subayını da öldürerek soymuştur (Carnegie 1914: 341). Ayrıca Dr. İsmail Mail de Edirne'nin işgal edildiği gün Bulgar askerlerinin iki Türk askerini süngüleyerek katlettiklerini ve bunların cesetlerini nehre attıklarını belirtmiştir (Carnegie 1914: 342-343). Olaya şahit olan yedek zabıt Hacı Ali Bey, Bulgar askerlerinin veznedarlık yapan kapı komşusunun eşi ve kız kardeşlerine önce tecavüz ettiklerini, sonradan bu çaresizleri öldürdüklerini belirtmiştir. Aynı şahit, Edirne'nin işgal edildiği 26 Mart günü, Bulgar askerleri tarafından, sokakta

² Esas rapor, *Daily Telegraph Gazetesi*'nde yayınlanmış, tercümesi önce *İgdâm Gazetesi*'nde sonra Dr. Cemil tarafından neşredilmiştir. Raporun sadeleştirilmiş şekli için bkz. Kocamemi 2012: 259-271.

³ Edirne'de yapılan tecavüz ve mezâlim örnekleri için bkz. *Carnegie Komisyonunun Raporu*, s. 326-330.

yürüyen Yüzbaşı İsmail Bey'in katledildiğini, ayrıca bu vahşeti önlemeye çalışan bir Yahudi'nin de öldürüldüğünü açıklamıştır (Carnegie 1914: 343).

Sükûtu takiben Bulgar askerleri Edirne'de Tahrîr-i Müsakkafât Komisyonları Hey'eti üyelerinden Yaşar, Giritli İbrahim, Şeyh Bahri, Süleyman Faik ve Nazmi efendileri Bosnaköy yolunda tüyler ürpertecek bir şekilde katletmişlerdir (Kenan, Nazmi : 20).

28 Mart günü Bulgarlar, Karaağaç'ta oturan Edirne Erkek Sanat Okulu Müdürü Ressam Hasan Rıza Bey'i, evindeki bahçesinde hunharca öldürmüştür. Bu değerli ressamın yüzlerce eserini ve Niğbolu Muhasarası'na ait tarama kalemle yaptığı şaheseri olduğunu söylediği tablosunu almışlardır (Akıncan 1954: 466; Alp 1989: 18).

İşgalin ilk günlerinde Türkleri katleden Bulgarlar, sonraki günlerde Rumları da öldürmeye başlamışlardır. Bulgarlar, Edirne'nin semti olan Karaağaç'ta 43 Rumu da diri diri yakarak Meriç Nehri'ne atmışlardır (Tağmat 2017: 225). Karaağaç'ta kollarından bağlayarak Meriç Nehri'ne attıkları iki Rumun da cesedi bulunmuştur (Şehbâl 1913a: 146).

Edirne'nin kurtarılmasından sonra Enver (Paşa) Bey'in Başkumandanlık Vekâleti Celîlesi'ne gönderdiği rapora göre; Bulgarlar tarafından Edirne civarındaki Çürük Köyü'nden başlayarak Koşukavak'a kadar uzanan bütün Türk ve Rum köyleri tahrip edilmiş, camilerle Rum kiliseleri yakılıp yıkılmış, Müslümanların büyük çoğunluğu katledilmiştir. Sadece Samana Köyü'nde 81 Müslüman cesedinin kuyuya atıldığı tespit edilmiştir. Halkın bütün malları yağma edilmiş, köylerde kalanların tamamı çıplak, aç, perişan ve yardıma muhtaç bir hâlde olduğu görülmüştür (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 587, D: 43, F: 1-42; K: 587, D: 43, F: 1-43; K: 587, D: 43, F: 1-44; K: 587, D: 43, F: 1-45).

Mamuret-ül Azîz Redif Fırkası Kumandanlığı tarafından 22 Temmuz 329 (4 Ağustos 1913) tarihinde Sol Cenah Ordusu Kumandanlığı'na gönderilen yazıyla, fırkanın güzergâhında bulunan alanda, Bulgarlar tarafından yakılıp yıkılan köylerin isimleri bildirilmiştir (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 484, D: 30, F: 1-1). Edirne civarında tahrip edilen köy ve kasabalar arasında; Sofular, Büyük Döllük, Küçük Döllük, Hıdırağa, Musabeyli, Arnavutköy, Güneş Çiftliği, İskenderköy, Sazlıdere ve Ulu Paşa'nın yer aldığı, ayrıca Edirne'den Çorlu'ya kadar uzanan geniş alandaki yerleşim birimlerinin ekseriyetinin yakılıp yıkıldığı da belirtilmiştir (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 484, D: 30, F: 1-2; K: 484, D: 30, F: 1-3). Aynı zamanda Bulgarlar, Çatalca Hattı'nın batısında Trakya'nın bütün Türk köylerini tahrip etmişlerdir (McCarthy 1998: 168). Havsa işgal edilince buradaki Türk mahallesini de yakıp yıkmışlardır (McCarthy 1998: 175).

Darülhadis Camii, Bulgarlar tarafından yapılan top atışlarıyla büyük ölçüde tahrip edilmiş ve minaresi yıkılmıştır (Dinç 2008: 219; Kenan, Nazmi: 11). Yine kuşatma sürecinde yapılan bombardımanlar sırasında **Saat Kulesi**'ne, **Sultan Selim Camii Şerifi**'ne, **Eski Camii Şerifi**'ne, **belediye binasına**, **Yıldırım Camii Şerifi**'ne top mermileri isabet etmiştir (Kenan,

Nazmi: 10). İşgalciler **Selim Ağa Camii Şerifi**'ni ahıra çevirmişlerdir (Şehbâl 1913a: 145). Edirne'nin **Koyun Kavur Köyü**'ndeki **Camii Şerifi** ve **mezarlığını** yerle bir etmişlerdir (Şehbâl 1913b: 265). Bulgarlar Edirne'yi işgal edince 5 camii, 3 tekke, 3 okulu yakıp yıkmışlardır. Cami avluları ve türbelerde gömülmüş olan uluların mezarlarını tahrip etmişler, mezarlarını açarak kemiklerini dışarıya atmışlar ve kabristandaki Müslüman mezarlarının taşlarını kırmışlardır (Cemil 1330: 93). Şehrin işgali sırasında, Buçuktepe olarak anılan **Kıyık-İslâm Mezarlığı**'ni da tahrip etmişler, mezarlardan çıkardıkları cesetleri parçalayarak etrafa atmışlardır (Kenan, Nazmi: 24). İşgalin üçüncü gününde **Üç Şerefeli Camii Şerifi**'nin minaresi de yakılmıştır (Kenan, Nazmi: 8).

Bulgarlar bununla da yetinmemiş, camilerde bulunan Kuran-ı Kerimleri ve kıymetli halıları, kütüphanelerdeki elyazmalarını, antik dönemden kalma heykelleri, mozaikleri, ikonaları da yağmalayarak ülkelerine taşımışlardır. **Profesör Bogdan Filov** ve ekibi⁴, **Üç Şerefeli (Burmali) Camii**'den *devasa bir Kuran-ı Kerim ve süslemeli başka bir Kuran-ı Kerim*'i almaya karar vermiştir. **Beyazıt Camii**'nden *küçük ama antika değeri olan çok güzel dört halı* ve 1490 yılına ait biri büyük olmak üzere *iki değerli Kuran-ı Kerim*, **Eski Camii**'den *şahane süslemeli bir Kuran-ı Kerim*, **Selimiye Camii Kütüphanesi**'ndeki kitaplardan seçerek en güzel olan *44 adet süslemeli elyazmasını* alarak Bulgaristan'a göndermiştir (Filov 2010: 21,83-89). Eski eserler toplayan Çar (Kral) Ferdinand'ın talimatıyla, **Selimiye Camii**'nin çok kıymetli olan *antika halıları* da Sofya'ya götürülmüştür (Loti 2002: 113). Bir Rus subayının hazırladığı rapordan da, başta **Selimiye Camii** olmak üzere, bütün camilerdeki değerli halıların alındığı ve **Selimiye Camii Kütüphanesi**'nden paha biçilmez el yazmalarının götürüldüğü anlaşılmaktadır (Carnegie 1914: 326).

2.1. Esir Türk Askerlerinin Katledilmesi

Balkan Savaşı başlayınca Başkomutan Çar Ferdinand ve Bulgar Orduları Komutanı Radko Dimitriev, ele geçirecekleri yaralı ve esirlerle lüzumsuz yere zaman ve emek harcanmaması, bunlara yönelik süratli ve kesin sonuç alınacak uygulamalara gidilmesi hususunda hemfikir olmuşlardır. Bunun üzerine Leon Troçki'nin ifadesine göre: "*General Radko Dimitriev, askerleri düşman yaralılarına ve esirlerine insanlık dışı muamele etmeye yönelterek ordu saflarına o korkunç demoralizasyon zehrini katmıştı.*" Şöyle ki ordu komutanlarına: "*Eğer Türk yaralı ve esirleri nakillerimiz için güçlük yaratacaksa, o zaman bu engelleri tasfiye edecek tedbirler alın.*" emrini vermiştir (Dinç 2008: 266; Troçki 2017: 383). Türk askerlerinin ortadan kaldırılmasına yönelik olan bu emre istinaden, ilk zamanlarda yüzlerce, sonradan ise sistemli bir şekilde binlerce yaralı ve esir Türk askeri savaş alanlarında,

⁴ Görevlendirilen ekip arasında Sofya Millî Arkeoloji Müzesi prehistoriya uzmanı Rafael Popov, ünlü dilbilimci ve tarihçi Prof. Dr. Yordan İvanov ve coğrafya uzmanı Prof. Dr. Anastas İşirkov vardı.

yürüyüş kollarında veya nakledildikleri esir kamplarında katledilmişlerdir (Cirilli 2012: 134; Troçki 2017: 383). Örneğin Selânik'teki İngiliz Konsolosu Lamb'ın 3 Aralık 1912 tarihinde hazırlayarak kendi bakanlığına gönderdiği rapora ve "**Balkanlar Hayır Hizmeti Vakfı**'nın iki üyesinin 24 Eylül 1913 tarihinde tuttukları notlara göre; **Eskizagra**'da silâhlandırılmış olan Bulgar ahali, Türk savaş esirlerine saldırmış, 500 ile 600 arasında askeri öldürmüş ve 250'sini yaralamıştır. Terhis edilen Türk askerlerinden de 100 kişi Avrat Hisar'da katledilmiştir (McCarthy 1998: 155).

18 Ekim 1912'de sınırı geçen II. Bulgar Ordusu, Meriç vadisi ile Tunca'nın sağ kıyısından Edirne'ye doğru ilerlemiştir. Kurtbayır'da, Mustafapaşa'da ve Ortaköy'deki çarpışmalarında Türk askerlerinden 1.200'den fazlası esir düşmüştür. 22-24 Ekim günlerinde de Papaztepe ve Kartaltepe çarpışmalarında Türk askerlerinden 1.000 kadarı şehit olmuş ve yaralanmış iken 1.000 kadarı teslim olmuştur. Ancak esir alınan bu askerlerin akıbeti bilinmemektedir (Andonyan 2002: 448-450).

Bulgarların, binlerce esir Türk askerini plânlı ve sistemli bir şekilde yok etmelerine dair en acımasız uygulamalarından biri, 1913'ün Mart ile Nisan aylarında, **Sarayıcı**'nde yaşanmıştır (Nâci 1926: 81-86). Aynı zamanda II. Balkan Savaşı'nda Türk ordularının ileri harekâta başlamasından sonra, intikam alma hırsıyla **Çanakça-Kızanlık** yolu üzerinde (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., Klasör (K): 145, Dosya (D): 105, Fihrist (F): 12-10; Gnkur. Bşk.lığı Arş., ATASE Bşk. Arş., K: 145, D: 105, F: 12-9), **Çanakça Köyü** ve **kaplıcaları** civarında (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 6-1), **Sinekli-Hasköy** arasında (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 7-2) ve özellikle **Eskizagra** vd. toplama kamplarında, Edirne ile diğer yerlerden esir alıp getirdikleri binlerce eri kurşunlayarak, süngüleyerek, kaynar sulara atarak katletmişlerdir (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 5; Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 5-1; Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 145, D: 103, F: 31-2).

Bulgarlar ilk günden itibaren Edirne'de esir aldıkları Türk askerlerini hapsedmiş veya toplama kamplarına götürmüşlerdir. Subayların bir kısmını, **Karaağaç**'ta İstasyon Caddesi'nde bulunan **Gümülcine Redif Fırkası Karargâhı**'na hapsedmişlerdir. Buradaki esirlere ekmek vermemişler ve hemen hemen bütün esirleri yerlerde, tahta üzerinde yatırmışlardır (Kestelli 2001: 20-82). Diğer subayları ise önce **komutanlık binasının** avlusunda toplamışlar, akşama kadar binayı hınca hınç doldurmuşlar ve onlara yiyecek bir lokma vermemişlerdir (Durukan 2013: 460). Komutanlık binasındaki esirleri 3 gün sonra **Sarayıcı**'ne götürmüşlerdir. Soğuk ve yağmurlu geçen bir gün ile gece boyunca aç ve açıkta tutmuşlardır. Sonradan subayların bir kısmını **Karaağaç**'a, diğerlerini ise **Yanık Kışla**'nın sağlam kalan koğuşlarına nakletmişlerdir (Gnkur. Bşk.lığı : 1993a: 335; Kestelli 2001: 85; Nâci 1926: 65). Bulgarlar, Yanık Kışla ve Karaağaç'taki esir Türk subaylarını 29 Mart'ta önce Kadıköy İstasyonu'na, ardından da trenle Sofya, Filibe vd. esir kamplarına taşımışlardır (Nâci 1926: 65).

2.2. Sarayıçı Faciâsı

Bulgarlar, Edirne'yi işgal ettikten sonra, müstahkem mevkiindeki bütün silâhlara el koymuş ve maneviyatı bozulmuş, bedenen tükenmiş olan Türk askerlerini zaman kaybetmeden tutuklamıştır. Yakalanan erlere yiyecek vermemiş ve barınak sağlamamışlardır. Bunları toplama kamplarına götürmüşlerdir (McCarthy 1998: 158; McCarthy 2006: 175). Örneğin; Edirne Kalesi'nin sükûtu sırasında **Maraş**'ta Bulgarlara teslim olan askerleri, Karaağaç'a nakletmişlerdir. **Karaağaç**'taki **mektep** ve **kiliseye 3.600** askeri kapatmışlardır. Bunları burada, birkaç gün aç susuz bırakmışlar ve işkenceye tabi tutmuşlardır (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 2-16; Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 2-24). Hatta Karaağaç'taki esirlerden bazısını öldürerek kuyulara, hendeklere ve nehirlere atmışlardır. Karaağaç'ta öldürülen esir askerlerden bazısının fotoğrafları L'illustration ve Şehbâl'de yayınlanmıştır (L'illustration 1913a: 159; Şehbâl 1913a: 147).

Bulgarlar esirlerin en büyük grubunu 26 Mart 1913 sabahından itibaren Tunca Nehri'nin çevirdiği adacığa, **Sarayıçı**, **Tunca Adası** veya **Tavuk Ormanı** adıyla bilinen mevkide oluşturulan toplama kampına götürmüşlerdir. Fakat Bulgarlar, yürüyüş kolunda götürürken bile, mağlubiyetin üzüntüsü altında ezilen, aç ve bitkin hâldeki esirlere çok kötü davranmış, bunlara yumruk, tekme ve tüfek dipçikleriyle vurmuşlardır. Olayların şahidi olan Fransız gazeteci Gustave Cirilli kendi gözleriyle gördüğü bu zulmü şöyle anlatmaktadır:

"Sokaklarda başlarında subaylarıyla uzun esir kuyruklarının geçtiği görülüyor. Solgun benizli, tasalı, uzun süren açlık nedeniyle aklıktan yanakları çökmüş, kahır içindeler, bir deri bir kemik kalmışlar. Aşağılık bir hayvanmış gibi, dipçik darbeleriyle, yumrukla, tekmeyle yürütülüyorlar. Hepsini, şehrin dışında, Tunca Irmağı'nda, Eski Saray (aslında Yeni Saray) denilen yerde topluyorlar ve orada, bir kurşun acılarına son vermediyse soğuktan ya da aklıktan ölmeye terk ediliyorlar..." (Cirilli 2012: 134).

Pierre Loti de Gustave Cirilli'nin anlattıklarını şu ifadeyle doğrulamaktadır: *"Bulgarların uzaklara, kim bilir ne acılar çektirmek için götürdükleri Türk tutsak müfrezelerinin gidişini bana Fransızlar anlattı. Açlıktan ayaklarını sürüyemeyecek hâlde olanları dipçik darbeleriyle tartaklıyor, yığılıp kalanları süngüyle delik deşik ediyorlarmış. Onlar, sokakta, yerlerde hırıltılar içinde can veriyorlarmış."* (Loti 2002: 111).

Edirne'de esir alınanlardan **30.000** civarında asker, kar ve yağmurdan bataklığa dönüşen bu adada, bir aya yakın süreyle aç ve çıplak hâlde, yağmur altında ve şiddetli rüzgârla soğuğa maruz kalmıştır. Bunların sadece birkaçında üstlükler ve battaniyeler vardı (Erickson 2013: 352; Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 335,339; Nâci 1926: 65). Carnegie Raporu'na göre, bu olumsuzlukların yanı sıra esir askerlere 3 gün ve 4 gece yiyecek bir şey verilmemiştir. Erler, hatta subaylar, açlıklarını giderebilmek için ağaç kabuklarını ve ayakkabılarının derilerini yemek zorunda kalmışlardır. Bu ağır şartlar ise esirlerin içinden her gün yüzlercesinin, toplam 3.000 kişinin ölümüne

yol açmıştır (Carnegie 1914: 341). (Carnegie Raporu'nu hazırlayan üyeler Bulgaristan taraftarıydı. Bu sebeple Bulgarların işledikleri suçları hafifletmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla yukarıdaki örnekte olduğu gibi öldürülenlerin sayısını az göstermişler ve hadiselerin çoğunu kaydetmemişlerdir. Fakat Bulgar vahşetinin derecesi o kadar ürpertici boyutlara ulaşmıştır ki, raportörler bile bütün sansürlere rağmen işlenen mezâlimi gizleyememişlerdir).

Balkan Savaşları süresince Edirne'de Hıfzıssıhha Komisyonu Başkanlığı yapmış olan Dr. Rifat Osman hatıratında; Edirne'nin işgal edildiğinin ikinci gününde evinden zorla alındığını, Sarayıçi'ne götürülürken eşyalarıyla kitaplarının yağma edildiğini yazdıktan sonra, bu temerküz kampındaki esir Türk askerlerinin acıklı durumunu şöyle anlatmıştır:

"Sarayıçi'nde Adalet Kasrı'nın yanına vardığımız sırada, Doğu Cephesi subay ve erlerinin çoğunun, yerlerde yatmakta ve yağmakta olan hafif bir yağmurun altında, ıslanmakta olduğunu gördüm. Kaputlarını gasptan kurtarmayı başaran subaylar ve erler, dünyanın mutluları sırasına geçmişler ve bütün geceyi aç oldukları hâlde yağmur altında geçirmişlerdi. O ağaçların altında Kal'a hastanesinin bir tabibi olduğum hâlde 4 gün ekmek görmedim ve yalnız içinde cesetler geçen Tunca suyundan içtim. Sarayıçi'ndeki tutsak erlere değil, subaylara bile bir şey verilmedi." (Çağan 1965: 208; Osman 2013a: 96,98; Osman 2013b: 228,231).

Esirlerin ağaç kabuklarını yakmak için kopardıklarına dair Bulgar ve Fransız iddialarını, Dr. Rifat Osman, Cehennem andıran Tunca adasında, elle kolayca yetişilebilecek mesafede ağaç dallarının olduğunu, bu dalların ağaç kabuklarına göre daha kolay kırılıp yakılabileceğini, ama dalların sert olmasından dolayı nispeten çiğnemek için daha yumuşak olan ağaç kabuklarının tercih edildiğini, hatta bu kabuklara ulaşmak için esirlerin birbirlerinin sırtına çıktıklarını belirterek çürütmüştür. Ayrıca esirlere ekmek verildiğine dair iddialara da şu cevabı vermiştir: *"Evet!... Bedbaht Türk askerleri, yediler, ellerine ne geçti ise yediler ve öldüler... Nihayet, üç gün sonra verilen yeşil küflü, taş gibi peksimetler ve ona benzer ekmekleri ise, yiyenler [küfün] zehirinden, yemeyenler ise açlıktan öldü." (Çağan 1965: 208-209; Osman 2013a: 96,98; Osman 2013b: 228,231).*

Yiyecek verilmediği için erler, ağaç kabuklarını yiyerek açlıklarını gidermeye çalışmışlardır. Bir Rus subayının, hazırladığı raporda; Sarayıçi'nde esir tutulan 15.000 Türk askeriyle 5.000 sivil Türke, ilk dört gün yiyecek bir şey verilmediği, bunların tutuldukları adada yağmur altında, rüzgâr ve soğuğa maruz kaldığı, bu sebeple esirlerin, dayanılmaz açlıktan dolayı ağaç kabuklarını ve eski ayakkabılarının derisiyle köselelerini yediklerinin inkâr edilemez bir gerçek olduğu belirtilmiştir (Carnegie 1914: 326). Söz konusu durumu, diğer yabancıların yazdıkları yazılar, çektikleri fotoğraflar ve çizdikleri tablolar da doğrulamaktadır. Örneğin olayları yerinde inceleyen

İngiliz Gazeteci Georges Scott, can çekişen Türklerin yerlerde yattıklarını ve açlıktan ağaç kabuklarını yemiş olduklarını gösteren bir tablo çizerek, bunu 19 Nisan 1913'te L'illustration Dergisi'nde yayınlamıştır (L'illustration 1913b: 348-349).

Milletlerarası Balkan Savaşları Komisyonu tarafından hazırlanarak 1914'te yayınlanan raporda da, Sarayıçi'nde kabukları yenmiş olan ağaçlardan söz edilerek bunlara dair bir fotoğrafa yer verilmiştir (Carnegie 1914: 112). Yine 19 Nisan 1913'te L'illustration Dergisi'nde, Kanunî Köprüsü yakınlarında ve adanın diğer yerlerinde esir bulunan sivillerle askerlerin perişan hâllerini gösteren fotoğraflar basılmıştır (L'illustration 1913b: 350).

Mösyö Hogloro'nun 5 Nisan tarihinde Edirne'den çektiği ve Vossische Zeitung Gazetesi'nde yayınlanan telgrafına göre de Sarayıçi toplama kampında tutulan esirlerin zavallı durumu şöyle anlatılmıştır:

"Geçen gün Tunca Nehri üzerinde bulunan bir adaya gittim.

Kasabaya iki küçük köprü ile bağlı olan bu adacık birkaç gün önce dünyanın en cennet köşelerinden biriydi. Bu adada asırlık ağaçların gölgelediği bir bahçe vardı. Edirne'nin işgalinden önce, kadınlar buraya gelerek çiçek topluyorlardı. Şimdi burası can çekişen Türk esirleriyle dolmuş, bir ölüm karargâhı olmuştur.

Şimdi burada Türk esirleri açlığın, zehirlenmenin sonucu kushmanın müthiş ıstırapları içinde kıvranıp duruyor.

Esirlerden oluşan köyler; çığlıklar, hıçkırıklar üstünde her yerden gelen öfkeli kargaların sadaları var. Bunlar yeşillikler arasında siyah birer leke teşkil ediyor...

Can çekişenlerin durduğu yer sağ taraftadır. Hastalığa tutulanlar, çıplak toprak üstünde, ümitsiz olarak son nefeslerini orada veriyorlar. O sabah ölmüş yüz kadar cesedin bir yere yığılmış olduğunu gördüm. Bu çaresizler için derin bir çukur kazılıyordu." (Cevat 2017: 163-164).

Açlıktan zayıf düşen esirlerin elbiseleri parçalanmış, hatta çoğu yalın ayak kalmıştır. Bunlardan her gün yüzlercesi, açlık, soğuk ve bulaşıcı hastalıklardan, acılar içinde kıvranarak ölmüştür (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 339, 471). Ayrıca Bulgar süngü ve kurşunlarıyla çok sayıda esir can vermiştir. Carnegie Raporu'na göre Sarayıçi'nde tutulan esirlere dehşet verici zulüm ve katliâmlar yapılmıştır. Örneğin Bulgar askerleri, sadece su mataralarını almak için, Türk askerlerini acımasızca öldürmüşlerdir. Ayrıca nehirden su içerken 7 esiri, firar etmeye kalkıştıkları bahanesiyle katletmişlerdir (Carnegie 1914: 341). Askerlerin cesetleri de gömülmeden öldükleri yerlerde günlerce açıkta bırakılmıştır. Her geçen gün fazlalaşan ceset yığınları, sadece adadaki esirlerin hayatını değil, şehir halkının sağlığını da tehdit edecek bir hâl almıştır. Buna rağmen kolera, dizanteri, tifo vs. bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için hiçbir tedbir alınmamıştır (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 339; Yiğitgüden 2006: 244).

Çok ağır şartlara rağmen sağlıklı kalabilen esirler, 1913 Nisan ayı başlarında bilinmeyen bir kadere doğru, çilelerini çekmek üzere Bulgaristan içlerinde hazırlanan esir kamplarına, kabileler hâlinde ve yürütülerek götürülmüşlerdir. Hatta bu Türk esirlerinin fotoğrafları propaganda maksadıyla yayınlanmıştır (Dinç 2008: 262-265; Nâci 1926: 82). Türk esirleri, kalenin düşmesinden sonra kara yolundan ve yaya olarak **Harmanlı, Hasköy, Çanakça, Eskizagra, Yenizagra** ve oluşturulan diğer esir kamplarına sevk edilmişlerdir (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 339, 471; Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk.lığı, K: 145, D: 105 F:12-9; K: 145, D: 105 F:12-10). Yürüyemeyecek kadar yarası ağır, hasta ve bitkin olanlardan ise, **Jurnal** muhbirine göre **1.000** ile **2.000** arasında esir hayatlarının son acı günlerini geçirmek üzere, açık hava hapishanesi niteliği taşıyan bu ölüm adasında tutulmuştur (Nâci 1926: 82-86). Adada tutulmaya devam eden esirlerin söz konusu acıklı durumunu yine L'illustration Dergisi'nde yayınlanan fotoğraflar günümüze yansıtmaktadır (L'illustration 1913b: 350).

2.3. Sarayıçi'ne Hapsedilen ve Katledilen Esirlerin Sayısı

Genelkurmay Başkanlığı'nca yayınlanan "**Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler**" başlıklı eserde, Bulgar harp tarihi yayınlarına dayanılarak Tunca Adası'na **28.500** esir askerin götürüldüğü belirtilmiştir (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 339, 471). Bulgar Ordusunun harp muhbirleri tarafından çekilen fotoğraflardan da binlerce Türk askerinin Sarayıçi'ne toplatılmış olduğu görülmektedir. Örneğin **1912-1913 Balkan Savaşları'nın Savaş Fotoğrafları** başlığıyla yayınlanan albümde, Tunca Nehri'nin oluşturduğu adacıkta, Fatih Köprüsü ve Adalet Kasrı'ndan başlayarak Tavuk Ormanı (Padişahların av sahası)'na doğru uzanan alanda sayılamayacak kadar çok sayıda Türk askeri görülmektedir (Gancheva 2012: 29).

İngiltere'nin Edirne'deki yardım komisyonu görevlisi, G. D. Turne'nin, İngiliz Kızılhaçı Derneği'nden Ameer Ali'ye Edirne'den 4 Nisan 1913 tarihinde gönderdiği yazıya göre, "**6.000 kişi adadaki kampta** (Sarayın Hasbahçesi'ne), **15.000 ile 20.000 arasında bir diğer esir grubu ise ırmağın kıyılarında** olmak üzere (Sarayın Av Sahası'na - Tavuk Ormanı'na)" (McCarthy 1998: 159) toplam **21.000** ile **26.000** arasında esir Türk askeri hapsedilmiştir. Bunlardan günde **200** kişi öl(dürül)müştür. Bu sebeple "**1913 yılının Nisan ayında bu esirlerin yaklaşık yarısı canlı kalabilmiştir.**" (McCarthy 1998: 159).

Novoye Vremya Gazetesi Muhabiri M. Maçkov'un 26 Ağustos 1913 tarihli raporuna göre, Saray Adası'na **15.000** esir asker ve **5.000** sivil getirilmiştir. Yağmur altında ve yiyecek olmadan tutulan bu esirlerden her gün yüzlercesi ölmüştür. Bu sebeple Bulgaristan'a hareketlerinden önce, esirlerden ancak 10.000 kadarı hayatta kalmıştır (Cemil 1330: 203; Kocamemi 2012: 259-260).

Ayrıca Mr. Asmead Bartlett'in "Terrible Reports by a Russian Official" başlığıyla, 20 Ağustos 1913 tarihinde **The Daily Telegraph** gazetesinde ve 26-27 Ağustos 1913 tarihlerinde İttihat ve Terakki yayın organı olan "**Le**

Jeune Turc'te yayınlanan yazılarda, bir Rus subayının raporuna dayanılarak, Sarayıçi'nde **15.000** asker ve **5.000** sivil Türkün tutulduğu belirtilmiştir (Carnegie 1914: 109-223).

Böylece dönemin eserleri ve hatıratlarına göre, Sarayıçi olarak isimlendirilen bu *ölüm adasında* **15.000** esir Türk askeriyile **5.000** sivilin ekseriyeti açlık, hastalık, süngü darbeleri ve kurşunla şehit edilmiştir (Cemil 1330: 187). Ancak o günlerde, yapılan bu vahşetin etkisinin çok büyük olmasından dolayı, Edirne halkı arasında, Sarayıçi'nde şehit olanların sayısının **30.000** ile **40.000** civarında olduğu görüşü hâkim olmuştur (Alp 1989: 5; Cemil 1330: 57,87,203-204). Sonuçta Edirne Kalesi ve çevresinde 160 gün süren çetin ve kanlı muharebelerin son perdesi, ne yazık ki Türk milleti üzerinde derin izler bırakacak hazin bir şekilde kapanmıştır.

2.4. Eskizagra Faciâsı

26 Mart 1913 günü sabahleyin, artık Edirne'nin müdafaa edilemeyeceği sonucuna varan Müstahkem Mevkii Komutanı Şükrü Paşa, Hıdırlık Tabiyası'na teslim işareti olan beyaz bayrağın çekilmesini ve aynı zamanda bütün Türk birliklerinin muharebeyi kesmelerini emretmiştir (Kestelli 2001: 76-77; Nâci 1926: 64; Osman 2013a: 96). Müretteb Sekizinci Kolordu Kumandanlığı tarafından Sol Cenâh Ordusu Kumandanlığı'na gönderilen 30 Temmuz 329 (12 Ağustos 1913) tarihli yazıya göre; Edirne'nin düşmesi ve verilen emir gereğince **Maraş**'taki savunma hatlarında bulunan **3.600** Osmanlı askeri Bulgarlara teslim olmuştur. Bulgarlar, bu esir askerleri **Karaağaç**'a götürerek oradaki okul ve kiliseye kapatmışlardır. Ancak Bulgarlar **Karaağaç**'ta esirleri birkaç gün aç, susuz bırakmış ve işkenceye tabi tutmuş, sonradan da Hasköy'e sevk etmişlerdir. **Hasköy**'de 3.5 ay kaldıktan sonra, Ordu-yı Hümayun'un Edirne'ye yaklaşması üzerine, Edirne'den getirilmiş olan bu esir askerleri Hasköy'den **Eskizagra**'ya sevk etmişlerdir. Fakat yürüyüş sırasında hem Edirne'den **Hasköy**'e, hem de **Hasköy**'den **Eskizagra**'ya götürülürken geri kalanlardan, hasta ve zayıf olanların yüzlercesini süngüleyerek veya kurşunlayarak şehit etmişleridir (Gnkur. Bşk.lığı, ATAŞE Bşk. Arş., K:584, D:30, F:2-16; K: 584, D: 4, F: 2-24).

Bulgar muhafızlar, **Sarayıçi**'ndeki temerküz kampından da, yürüyebilecek durumda olan binlerce esir Türk askerini, Nisan ayında, peş peşe uzun sıralar hâlinde Bulgaristan'a götürmüşlerdir (Diñç 2008: 271; Nâci 1926: 81-82). Ancak bunların kesin sayısı bilinmemektedir. Bununla birlikte Dr. Cemil, Daily Telegraph Gazetesi'nde Mr. Ashmead Bartlet tarafından yayınlanan ve İkdâm Gazetesi'nde tercümesi çıkan Novoye Vremya Gazetesi Muhabiri M. Maçkov tarafından 26 Ağustos 1913'te Edirne'de hazırlanan rapora dayanarak, Sarayıçi'nden Bulgaristan'a götürülen esirlerin sayısının **10.000** civarında olduğu belirtilmiştir (Cemil 1330: 187).

Bulgarlar, **Edirne, Maraş, Sinekli, Harmanlı, Hasköy** vd. yerlerde tutukları esir Türk askerlerinden bir kısmını **Eskizagra**'ya götürerek dikenli tellerle kuşatılmış kamplara doldurmuşlardır. Bu arada esirlere son derece insanlık dışı davranışlarda bulunmuşlardır. Bunlara ekmek ancak iki-üç

günde bir vermişler, sürekli hakaret ederek gaddarca dövmüşler, yaralı ve hastaları acımadan öldürmüşlerdir (Alp 1990: 139; L'illustration 1912: 347).

II. Balkan Savaşı'nın başlaması ve Türk kuvvetlerinin Edirne'yi kurtarmaya yönelik ileri harekâta geçmesi üzerine, Bulgarların esirlere karşı tutum ve davranışı daha kötü bir hâl almıştır. Öyle ki esirler açlığa, susuzluğa, dayak ve işkenceye tabi tutulmuş, en ufak hareketlerinde öldürülmüşlerdir. Örneğin **Eskizagra**'da toplanan **11.000** esirden **3.000** kadarı, banyo yapmak üzere civar köylerden birine götürülerek katledilmişlerdir. Yine **Eskizagra**'dan **450** nefer aynı istikamete yürütülmüş ve yolda yaylım ateşine tutularak şehit edilmiştir. Nitekim bu konuda; 23/24 Temmuz 329 (5/6 Ağustos 1913) tarihinde Erkân-ı Harb Binbaşı Hafız Hakkı, Edirne'den çektiği telgrafla Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesi'ne **Eskizagra**'da yapılan katliâma dair aşağıdaki raporu sunmuştur:

"Eskizagra'daki üserâ'mızın katline â'id ma'lûmâta zeyldir. Hasköy'den Eskizagra'ya getirilmiş olan 4.000 nefer üseramızdan mâ'âda Eskizagra'da evvelden beri 7.000 nefer esir vardı. Bunlardan 3.000 kadarı hastalık bahanesiyle banyo yaptır-mak için civar köylerden birine götürülmüş ve bu asâkir bir daha geri dönmemiştir. Mütebâkî 4.000 neferden 450 neferi yine aynı istikâmete sevk edilerek yolda pusuya uğratılmak suretiyle şehîd edildiği şimdîye kadar kurtulub gelen cem'an 11 neferden son gelenlerin ifâdelerine atfen ma'rûzdur. Bu efrâd çıplak, perişan ve kısmen yaralı olarak gelmişlerdir." (Gnkur. Bşk.lığı, ATA-ŞE Bşk. Arş., K:145, D:105, F:12-7).

Her vesilede Bulgar askerleri, çeteleri ve silâhlandırılan halk yığınları; yaylım ateşi açarak, süvariler kılıç ve kasatura darbeleriyle delik deşik ederek, hatta Bulgar köylüleri sopa ve baltalarla saldırarak binlerce esir Türkü katletmişlerdir. Bulgarların vahşet tablosu ise, Eskizagra'nın un fabrikası ile hastane arasında dikenli tellerle sarılmış olan esir kampında 4.000 Türkün katledilmesiyle ve sonradan civar köylerde sürdürülen acımasız cinayetlerle doruğa çıkmıştır. Bu vahşeti aşağıdaki belgelerden açık bir şekilde görmek mümkündür.

Gelibolu Kolordusu Kumandanı tarafından 22 Temmuz 329 (4 Ağustos 1912) tarihinde, Sol Cenâh Ordusu Kumandanlığı'na gönderilen bir yazı ve ekinde Bulgaristan'dan firâr etmeyi başaran üç Osmanlı esirinin ifadeleri takdim edilmiştir (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 6-1). Söz konusu ifadelere göre 26 Mart günü **Kartaltepe** ve **Kireççi Köyü**'nde bulunan esir erlerden bir kısmı **Hasköy**'e, diğerleri ise **Eskizagra**'ya doğru nakledilmişlerdir. Fakat sevk esnasında yürüyüş kolunda geri kalanları öldürmüşlerdir. **Hasköy**'e götürülen esirler, burada 4 aya yakın bir süre tutulmuşlar ve 2-3 günde bir yarım tayın ile su verilmeden iâşe edilmişlerdir. İâşelerini ise oradaki Türkler sağlamıştır. "12-13 gün önce" (21 Temmuz'da) Osmanlı askerleri Edirne'ye gelince **Hasköy**'deki esirleri **Eskizag-**

ra'ya nakletmişlerdir. **Eskizagra**'da bulunan yerli Türklerden, önceden getirilmiş olan esirlerden her gün 20'şer-30'ar kişilik grupların **Çanakça Köyü**'ne götürülerek buradaki kaplıcaların kaynar sularında öldürüldüklerini öğrenmişlerdir. Bulgar nöbetçileri de kendilerinin banyo ettirilmek üzere **Çanakça**'ya götürüleceklerini söylemişlerdir. Bu arada Enver Bey'in 30.000 Arap askeriyle gelmekte olduğu söylentisi yayılmıştır. Bulgarlar, Enver Bey'in gelme ihtimalinden korkuya kapılarak "Türkler geliyor" diye sloganlar atarak Müslüman hanelerini yakıp yıkmışlardır (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 6-1).

ATASE Arşivi'ndeki diğer bir belgeye göre; **Hasköy**'den getirilen ve **Eskizagra**'da önceden bulunanlarla birlikte toplam sayıları **4.000**'e varan esirler, 11 gün önce (24 Temmuz 1913'te) **Eskizagra**'da tel örgüyle kapatılmış bir hastane bahçesine doldurulmuştur. Bulgar nöbetçileri: "*Şimdi sizi salıvereceğiz, kalkın.*" demeleri üzerine ayağa kalkmışlardır. Fakat esirlerin ayağa kalkmasıyla birlikte takriben 300 metre uzaklıktaki tepeden başbozuk ve askerler tarafından üzerlerine yaylım ateşi başlamıştır. Tel örgülerini yıkıp kaçmayı başaran esirler, süvari takibine uğrayıp kılıçtan geçirilmişlerdir. İlgili makamlara bilgi veren Mestan, Hasan ve Şaban adlı üç esir ise önce suların içinde saklanmak, sonradan da ormana sığınmak suretiyle kurtulmuştur. Geceleri yürüyerek ve gündüzleri saklanarak 10 günde (4 Ağustos 1913'te) Edirne'ye gelmeyi başarmışlardır (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 6-1).

Sol Cenâh Ordusu Kumandanı Ferik Hurşit tarafından 22/23 Temmuz 329 (4/5 Ağustos 1913) tarihinde Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesi'ne çekilen bir telgrafa göre; **Cisr-i Mustafa Paşa** yönüne çekilen Bulgarlar, 200 kadar esiri beraberinde götürmüşlerdir. Bunları üç kısma ayırdıktan sonra, **60** kişilik bir grubun arkasından ateş ederek ekseriyetini şehit etmişlerdir. Bu vahşete maruz kalan esirlerden, 8-10 kadarı yaralı olarak arazide bulunmuştur. Sonradan bu yaralılar, Edirne'ye getirilerek Mısır Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nde tedavi altına alınmışlardır (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 145, D: 103, F: 31-2; K: 584, D: 30, F: 5-1).

Sol Cenâh Ordusu Kumandanlığı tarafından 21/22 Temmuz 329 (3/4 Ağustos 1913) ve 22/23 Temmuz 329 (4/5 Ağustos 1913) tarihlerinde Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesi'ne gönderilen şifreli telgraflar ve Edirne'den Ahmed Rıza Bey tarafından 23 Temmuz 329 (5 Ağustos 1913) tarihinde Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesi'ne arz edilen ayrı bir rapora göre; **Edirne**'nin sükûtu günü (26 Mart 1913'te) esir alınan askerlerin bir kısmı **Hasköy**'e götürülmüştür. Ancak **Edirne**'nin geri alınmasının ertesi günü (22 Temmuz 1913'te) Bulgarlar, **Hasköy**'de bulunan **4.000** esiri sıkı bir yürüyüşle gece gündüz yürüterek (muhtemelen 23 Temmuz'da) **Eskizagra**'ya nakletmişlerdir. Bunları orada etrafı tel örgüyle çevrilmiş bir hastanenin bahçesinin geniş avlusuna doldurmuşlardır. İki gündür aç olan esir askerlere sadece tek bir parça ekmek vermişlerdir. Tam esirler ekmeğini yiyeceği sırada, asker, ahali ve çocuklardan oluşan bir insan kalabalığı tara-

findan, 100-150 metre mesafeden bunların üzerine yaylım ateşi açılmıştır. Esirlerden çok azı tel örgülerin üzerinden tırmanarak kaçabilmiştir. Fakat süvariler, onların peşinden yetişerek çoğunu kılıç darbeleriyle katletmişlerdir. Erlerden sadece 20 civarında bir grup, bitişikteki ormana kaçarak gizlenmeyi başarmıştır. Bunlardan üçü 11 günlük bir yürüyüşle, yollarda arpa ve buğday yiyerek Edirne'ye bitkin bir hâlde gelebilmişlerdir (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 5; K: 584, D: 30, F: 5-2; K: 584, D: 30, F: 5-3; K: 145, D: 103, F: 31-1; K: 145, D: 103, F: 31-2).

23 Temmuz 1329 (5 Ağustos 1913) tarihinde **Tanîn Gazetesi**'nde "*Bulgar Vahşetleri*" başlığıyla yayınlanan bir yazıda, Bulgarların Osmanlı esirlerini katlettiklerine dair her gün yürekleri parçalayacak türden ayrıntılı bilgilerin alındığı belirtilmiştir (Rıfki 1913: 1). Bu üzücü haberlerden birinin, **Eskizagra**'da **4.000** esir Türk askerinin hunharca katledilmesi hadisesinin olduğu vurgulanarak, bu bedbaht askerlerin önceden **Hasköy** esir kamplarında tutuldukları, **Edirne**'nin geri alınmasının ertesi günü **Eskizagra**'ya nakledildikleri bildirilmiştir (Sabri 1913: 1). **Tanîn Gazetesi**, söz konusu vahşet hadisesini okuyucularına şöyle duyurmuştur:

"Eskizagra'da dört bin Türk esiri bir ağıla hapsolunarak üzerlerine Bulgar askerleri tarafından ateş edilmiştir. İçlerinden birçoğu şehîd olmuştur. Yalnız üç kişi nasılsa firara imkân bulmuşlardır. Bunlar on gün kadar arpa ve buğday başaklarıyla tagdi ederek (beslenerek) gayet perişan bir hâlde Edirne'ye vasil olmuşlar ve bu elim haberleri getirmişlerdir." (Rıfki 1913: 1).

Eskizagra'da bu şekilde sadece bir hadisede **4.000** civarında esir Türk askeri şehit edilmiştir. Farklı katliâmlardan kurtulanların ifadelerinden; Eskizagra ve çevresinde bulunan diğer temerküz kamplarında da benzeri hadiselerin defalarca tekrarlandığı, dolayısıyla **15.000 - 16.000** esir Türk askerinin hunharca şehit edildiği tahmin edilmektedir (Alp 1990: 138-139; Cemil 1330: 118). Hazırlanan resmî raporlar ve kurtulan esir askerlerin ifadeleri nazarı dikkate alındığı takdirde çeşitli hadiselerde **25.000 - 26.000** esir Osmanlı askerinin canavarca şehit edilmiş olduğu izlenimi edinilmektedir. Fakat bazı yerlerde şehit edilen esir askerlerin sayısı tespit edilemediği gibi, akıbetleri de meçhul olan **11.000 - 12.000** asker de mevcuttur. Sonuçta şehit edilen ve akıbeti bilinmeyen esir askerlerin sayısı muhtemelen **35.000**'nin üzerindedir (Alp 1983: 102-124).

On binlerce esir Türk askerinin katledilmesinin yanı sıra, Batılı elçilik görevlilerinin, gözlemcilerinin ve subaylarının kendi hükümetlerine hazırladıkları raporlar, gazetecilerin çektikleri fotoğraflar, yazdıkları yazılar ve hatıratlardan, Bulgarların, halka yaptıkları tecavüzler, yağmalar, din ve milliyet değiştirmelerle birlikte, yüzbinlerce sivil Türkü katlettikleri görülmektedir. Justin McCarthy, Batılı gözlemcilerin yaptığı hesaplamaya dayanarak, sadece Trakya'da **200.000**'den fazla Müslümanın öldürüldüğünü

belirtmiştir (McCarthy 1998: 151-152)⁵. 29 Temmuz 1913 tarihli **İkdâm Gazetesi**'nde de Bulgarların yerleşim birimlerinde toplam **200.000** ile **220.000** arasında Türkü katlettiği ve çok sayıda insanın mallarını gasp ettikleri haberine yer verilmiştir (İkdâm 1913: 1). Aynı zamanda Makedonya ve Trakya'dan **440.000** civarında sivil Türk katliâmından kurtulmak için anavatanına göç etmiştir (Özlem 2016: 281). Balkan Savaşlarında yaşanan felâketin derecesi o kadar ağırdı ki, 1913-1934 yılları arasında sadece Bulgaristan'dan her yıl 10.000-12.000 Türk, Türkiye'ye göç etmeye devam etmiştir (Özlem 2015b: 4423-4424). İstatistiklerden elde edilen verilere göre 1923-1939 yılları arasında Bulgaristan'dan her yıl ortalama 17.000 kişi olmak üzere toplam 198.688 Türk anavatanına göç etmiştir (Özlem 2013: 181). Bütün bunlar, başta Bulgarlar olmak üzere, Balkan Haçlı İttifakı üyelerinin Balkanlar'daki Türklere plânlı ve sistemli bir şekilde soykırım yaptığını açıkça göstermektedir.

Sonuç

Osmanlı Hükümeti'nin, malî ve iktisadî sıkıntılar ile siyasî bunalımlarla boğuştuğu bir dönemde, emperyalist güçlerin teşvikiyle Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan, "Haçlı ruhuna" dayanan bir "Balkan İttifakı"nı teşkil etmişlerdir. Ardından topraklarını genişletmek amacıyla 8 Ekim'den itibaren saldırarak 1912-1913 Balkan Savaşları'na sebebiyet vermişlerdir.

Bir taraftan Osmanlı yönetiminin gafleti, diğer taraftan Rusya, İngiltere ve Fransa gibi emperyalist devletlerin desteğiyle, Balkan müttefikleri bütün cephelerde galip gelmişlerdir. Binlerce senelik şanlı tarihî geçmişe sahip olan Türkler, böyle ağır bir mağlubiyete uğramamışlardır. Birkaç hafta zarfında feci bir şekilde mağlup olan Osmanlı Devleti, 550 yıllık Türk yurdu olan Rumeli'ye ebediyen veda etmiştir. Meriç Nehri'nin batısındaki topraklarını (Sancak, Kosova, Arnavutluk, Epir, Kuzey Tesalya, Ege-Vardar-Pirin Makedonyaları, Rodoplar ve Batı Trakya'yı) ve Girit ile Ege adalarını terk etmek zorunda kalmıştır.

Bulgar, Yunan Sırp ve Karadağlılar, işgal ettikleri yerleri kendilerine vatan hâline getirmek amacıyla, sistemli katliâm, göçe zorlama, din ve milliyet değiştirmeler suretiyle Türklere karşı etnik arındırma siyaseti uygulamışlardır. Yani dünyanın gözü önünde insanlık suçu işleyerek korkunç bir soykırım yapmışlardır.

Bulgarların taarruzu ile 18 Ekim 1912'den itibaren Edirne çevresindeki muharebeler başlamıştır. Bulgarların önünden kaçarak sığınanların çokluğundan dolayı Edirne nüfusu (askerlerle birlikte) 168.000'e yükselmiştir. Nüfusun artması ve kuşatmanın uzaması, yiyecek ve yakacak sıkıntısına yol açmıştır. Bu sebeple ekmeğin azaltılmıştır. Ayrıca sivillere dağıtılan ekmeğin mısır, darı, saman ve külden üretilmiştir. Askerlerin ekmeği ise süpürge tohumu, buğday, arpa, çavdar, mısır, kuşyemi vs.'nin karıştırılmasıyla yapılmıştır.

⁵ Ayrıca bu dönemde yaşanan göçler için bkz. Özlem 2017: 171.

Şükrü Paşa'nın komutasındaki Edirne Müstahkem Mevkii, beklenilenin çok üzerinde görevini yapmıştır. 18 Ekim 1912'den itibaren, 26 Mart 1913 tarihine kadar, süpürge tohumunun katılmasıyla yapılan ekmeğin bitmesi, hastalara ilacın bulunamaması ve şiddetli soğğun hüküm sürmesi gibi ağır şartlar ve yokluklar dâhilinde, kendisinden sayıca üç kat fazla ve ateş gücü bakımından 6 kat daha üstün olan, ayrıca devamlı takviye edilen düşmana karşı kahramanca mücadele etmiştir. Dış dünyayla irtibatı kesilen ve hiçbir yardım alamayan Edirne'nin en çok 40-50 gün direnmesi beklenirken, asker ve Edirnelilerin büyük fedakârlığıyla, 160 günlük bir savunma yapılmıştır. Üstelik Türk ordularının bütün cepelerde mağlup edilerek bozguna uğradıkları haberlerinin geldiği günlerde, deniz ortasında fırtına dalgalarına maruz kalan bir ada gibi, düşman saldırılarına karşı direnen Edirne'deki askerlerle halkın savaş maneviyatının ve direniş gücünün çok yüksek seviyede olması takdire şayandır.

Üstün ateş gücüne sahip olan müttefikler, uzun menzilli toplarla hem savunma hatlarını, hem de şehri devamlı bombalamıştır. Nihayet savunma imkânı kalmayınca, düşmanın eline geçmesini önlemek maksadıyla, bütün silâh, cephane ve her çeşit askerî malzeme ile tesisin tahrip edilmesinden sonra, Hıdırlık Tabyası'na beyaz bayrak çekilmiştir. Ama Edirne Müstahkem Mevkii, tarihe altın harflerle yazılmaya değer, fedakârane ve kahramanca bir müdafaadan sonra, Bulgar-Sırp kuvvetlerince ele geçirilebilmiştir.

Osmanlı döneminde üçüncü kez işgal edilen Edirne, 26 Mart - 21 Temmuz 1913 tarihleri arasında, 117 gün Bulgar esaretinde kalmıştır. Fakat bu esaret sürecinde Edirne, tarihinin en ağır acılarını ve feci bir mezâlimi yaşamıştır. Bulgar askerleri, komitacıları ve yerli Hristiyanlar; Türk evlerini tahrip etmiş, eşyalarını yağmalamış, kadın ve kızlara tecavüz etmiş, sivil ve askerleri katletmişlerdir.

Edirne muharebelerinde toplam 60.000 olan Türk kuvvetlerinden (son çatışma haricinde) 13.000 asker şehit olmuştur. Ayrıca Edirne düşüncü Bulgarlar, 45.000 civarında askeri esir alarak hapsedmiş veya toplama kamplarına götürmüşlerdir. Fakat Bulgarlar, savaş hukukunun kurallarına uymayarak esirlere işkence yapmış, bunları aç, susuz, ilaçsız bırakmışlardır. Özellikle Sarayıçi'nde 30.000 esiri açlık ve ilaçsızlıkla ölüme mahkûm etmişlerdir. Bu ölüm adasında 20.000 Türkün açlık, soğuk ve bulaşıcı hastalıkların etkisiyle veya Bulgarların süngü ve kurşunlarıyla şehit olduğu tahmin edilmektedir. Bu vahşet ise başta Edirne olmak üzere, bütün Türk ve İslâm dünyasında büyük bir travmaya yol açmıştır.

Bulgarlar önce Karaağaç ve Yanıkkışla'dan, sonra Sarayıçi'nden yürüyebilecek durumda olan esirleri, yürüyüş kollarında, Harmanlı, Sinekli, Hasköy, Eskizagra vd. esir kamplarına götürmüşlerdir. Fakat Bulgaristan'ın içindeki esir kamplarında da zulme devam etmişlerdir. Özellikle Türk birliklerinin ileri harekâta geçmesi ve Edirne'yi kurtarmasından sonra, esir kamplarındaki 3.000-4.000 kişilik gibi büyük grupları toplu olarak katledek soykırımı sürdürmüşlerdir. Bu katliâmlardan kurtulabilen Türk asker-

lerinin ifadelerinden edinilen bilgilere göre farklı hadiselerde 25.000-26.000 esirin şehit edildiği kanaati oluşmaktadır. Bulgaristan'ın içlerinde şehit edilen ve akibeti bilinmeyen esir askerlerin toplamı ise muhtemelen 35.000 civarındadır. Aynı zamanda sadece Trakya'da 200.000'den fazla sivil acımasızca katletmiştir.

Henry Nivet, Balkan Hristiyanlarının işlemiş oldukları vahşi mezâlimin, bin yıl geçmiş olsa dahi, XI. yüzyıl Haçlıları ile XX. yüzyıl Haçlılarının İslâm dünyasına reva gördükleri mezâlim ve vahşetler arasında bir farkın görülmediğini, hatta XX. yüzyıl haçlılarının "medeniyet" kavramı arkasına gizlenerek daha büyük vahşet yaptıklarını vurgulayarak doğru bir tespitte bulunmuştur.

Henry Nivet, Avrupa diplomasisine güvenerek kendi kaderlerini belirlemek için yetki veren Türklerin, zalim bir şekilde aldatıldığını belirtmiştir. Bunun yanı sıra Emperyalist güçlerin, gelecekte takip edecekleri parçalama ve bölüşme politikalarına da zemin hazırlamak üzere Türkiye'yi planlı bir şekilde zayıflattıklarını vurgulamıştır. Henry Nivet, 27 Mart 1913 tarihinde yayınladığı "**Balkan Haçlı Seferinde Avrupa Siyaseti ve Türklerin Felâketi**" isimli kitabında, emperyalist devletlerin "**Şark Meselesi**" ve 1990'dan sonra "**Büyük Ortadoğu Projesi**" doğrultusunda takip edecekleri yayılmacı politikalarını da yüz yıl önce öngörmüştür:

"Düvel-i Muazzama da böylece, Hristiyan medeniyetinin maddî üstünlüğünü kabul ettirmek için Türkiye'yi son dereceye kadar aşağılamak, şiddetli bir maddî sıkıntı içinde yaşatmak ve sonunda Anadolu'da uğrayacağı taksim-paylaşılma felâketine karşı, kendini savunamayacak bir duruma düşürmekten ibaret olan amaçlarında başarıya ulaştılar."

Özetle; yukarıda örnekleri verilen hadise ve katliâmlar nazarı dikkate alındığı takdirde, Bulgarlarla müttefiklerinin devletlerarası hukuk ve savaş kurallarının tamamını çiğneyerek esir askerlerle sivilleri plânlı ve sistemli bir şekilde katlettikleri anlaşılmaktadır. Esir Türk askerlerini, yürüyüş kollarında götürürken, Edirne, Eskizagra, Hasköy, Cısr-i Mustafa Paşa, Çanakça vd. diğer yerlerdeki toplama kamplarında yayım ateşi açarak, kurşuna dizerek, süngüleyerek, sulara atarak, günlerce ekmekle su vermeyerek ve açlıkla ölüme mahkûm etmek suretiyle şehit etmişlerdir. Bu savaşta bütün Balkan Yarımadası, Türklere yapılan korkunç mezâlimin feci bir sahnesi olmuştur. Bütün bu felaketler ise ecdadımızın, gelecek nesillerin hür olarak yaşamasını sağlamak için vatan topraklarını müdafaa etmek uğrunda kendi canını feda ettiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Genelkurmay Başkanlığı *ATASE Başkanlığı Arşivi* Belgeleri, Klasör (K), Dosya (D), Fihrist (F).

K: 145, D: 103, F: 26-1.

K: 587, D: 43, F: 1-42.

K: 587, D: 43, F: 1-43.

K: 587, D: 43, F: 1-44.

K: 587, D: 43, F: 1-45.

K: 484, D: 30, F: 1-1.

K: 484, D: 30, F: 1-2.

K: 484, D: 30, F: 1-3.

K: 145, D: 105, F: 12-10.

K: 145, D: 105, F: 12-9.

K: 584, D: 30, F: 6-1.

K: 584, D: 30, F: 7-2.

K: 584, D: 30, F: 5.

K: 584, D: 30, F: 5-1.

K: 584, D: 30, F: 5-2.

K: 584, D: 30, F: 5-3.

K: 145, D: 103, F: 31-2.

K: 584, D: 30, F: 2-16.

K: 584, D: 30, F: 2-24.

K:145, D:105, F:12-7.

Kitap ve Makaleler

AKIN Veysi (2012). "Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatması Esnasında Bulgarların Psikolojik Harp Taktikleri ve Edirne Müdafii Şükrü Paşa", *Türk Yurdu*, XXXII (303): 28-33.

AKIN Veysi (2017). "Balkan Harbinde Edirne'nin Sükûtu ve Şükrü Paşa'nın Esareti", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Çanakkale Bildiriler 6-8 Ekim 2016*, II: 161-174.

AKINCAN Aziz (1954). "Edirne'de Bulgar Mezâlîmi", *Yeni Tarih Dünyası*, XI (11): 463-466.

ALP İlker (1983) *Bulgar Mezâlîmi (Balkan Savaşı 1912-1913 Döneminde)*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

ALP İlker (1989). *Bulgar Zulmünü Günümüze Kadar İntikâl Ettiren Edirne ve Çevresindeki Şehitlikler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ALP İlker (1990). *Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezâlîmi (1877-1989)*, Ankara: Trakya Üniversitesi Yayınları.

ANDONYAN Aram (2002). *Balkan Savaşı*, Çev.: Zaven Biberyan, İkinci Baskı, İstanbul: Aras Yayıncılık.

ARMAOĞLU Fahir H. (1975). *Siyasî Tarih 1789-1960*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.

- ARTUÇ İbrahim (1988). *Balkan Savaşı*, İstanbul: Kastaş Yayınları.
- BAYKAL Bekir Sıtkı (1965). "Edirne'nin Uğramış Olduğu İstilâlar", *Edirne-Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 179-195.
- Carnegie Endowment for International Peace (1914). *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington D.C.: the Endowment.
- CEMİL Dr. (1330). *Bulgar Vahşeti, İntikâm, Evlâd ve Ahfâda Yadigâr*, Dersa'adet: Kader Matbaası.
- CEVAT Ahmet (2017). *Kırmızı - Siyah Kitap 1328 Faciası (1912-1913 Balkan Savaşı)*, Haz.: Alaettin Coşkun, İstanbul: Bilge Karınca Yayını.
- CİRİLLİ Gustave (2012). *Edirne Kuşatması Günlüğü (Kuşatma Altında Bir Kişinin İntibaları)*, Çev.: Fazıl Bülent Kocamemi, İstanbul: Ceren Yayıncılık.
- ÇAĞAN Nazmi (1965). "Balkan Harbi'nde Edirne (1912-1913)", *Edirne - Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara: : Türk Tarih Kurumu Yayınları: 197-213.
- ÇETİN Nurten (2016). "Bulgar İşgali Altında Esir Bir Osmanlı Şehri: Edirne", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, I, Editör: Osman Köse, Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları: 287-301.
- DEMİRUTKU Erhan (1987). "Balkan Harbi'nde Şükrü Paşa ve Edirne Müdafası", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 7: 2-9.
- DESPOT İgor (2013). *Balkanski ratovi 1912-1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*, Zagreb: Plejada Yayını.
- DİNÇ Güney (2008). *Mehmet Nail Bey'in Derlediği Kartpostallarla Balkan Savaşı (1912-1913)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- DOĞRUÖZ V. Türkan (2017). "Bir Bulgar Yazarın Gözünden Balkan Savaşları: İvan Lesiçkof'un Balkan Muhâberâtı Hatıratından Adlı Eseri", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 6-8 Ekim 2016 *Çanakkale Bildiriler*, II, Editör Aşkın Koyuncu, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları: 297-326.
- DURUKAN Eyüp (2013). *Günlüklerde Bir Ömür - I, Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatması (1912-1913)*, Haz.: Murat Uluğtekin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- ERİCKSON Edward J. (2013). *Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu*, Çev.: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- FİLOV Bogdan (2010). *Balkan Savaşları Günlüğü*, Haz.: Hüseyin Mevsim, İstanbul: Timaş Yayınları.
- GANCHEVA Daniela Tsankova (2012). *Voena Fotografija Balkanski Voyni 1912-1913*, II, Sofya: Natsionalen Voenohistoričeski Muzey Yayını.
- HAKKI Hafız (1330). *Bozgun*, Haz.: İbrahim Hilmi, İstanbul: Kütüphane-i İslâm ve Askerî.

- HALL Richard C. (2003). *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, Çev.: M. Tanju Akad, İstanbul: Homer Kitabevi.
- HAYTA Necdet (2008). *Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- İkdâm Gazetesi (1913). "Bulgarlar mı Medeni İmiş, Yoksa Türkler mi?", No: 5904, 29 Temmuz.
- İVANOF N. (1937). *Balkan Harbi 1912-1913, II. Ordu'nun Harekâtı, Edirne Kalesinin Muhasarası ve Kaleye Hücum*, I, İstanbul: Askeri Matbaa.
- KAMİL İbrahim (2016a). "I. Balkan Savaşı ve Bulgar Ordusunda Ermeni Bölüğü", *Karadeniz Araştırmaları, Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, LI (51): 1-18.
- KAMİL İbrahim (2016b). "Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı Sırasında Balkanları Teftişi İle İlgili Bilinmeyen İki Belge", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVIII (18): 83-107.
- KAMİL İbrahim (2017). *Türk Kurtuluş Savaşı ile İlgili Bulgaristan Diplomatik Belgeleri 1912-1922, (1919-1920)*, I, Saarbrücken: Lampert Academic Publishing.
- KAMİL İbrahim (2018). *Bulgaristan Türkleri ve Göçler, Bulgaristan Komünist Partisi Gizli Belgeleri 1944-1989, (1944-1953)*, I, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- KARABEKİR Kâzım (2009). *Edirne Hatıraları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KENAN, NAZMİ, *Edirne'de Altı Ay Musavver Edirne Tarih-i Mahsûriyeti*, I, II, III.
- KESTELLİ Raif Necdet (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Batışı (Ufûl) Edirne Savunması*, Haz.: Veliye Özdemir, İstanbul: Arma Yayınları.
- KOCAMEMİ Fazıl Bülent (2012). *Urumeli'nin Gözyaşları*, Genişletilmiş İkinci Baskı, Edirne: Ceren Yayıncılık.
- KOÇAN İsmet (2010). *Bitka za Makedoniya (Turskata İstoriografiya za Balkanskite Voyni 1912-1913)*, So Poseben Osvrt za Makedoniya, Üsküp: Bata Pres.
- L'illustration* (1912). N. 3637, 9 Kasım.
- L'illustration* (1913a). N. 3679, 30 Ağustos.
- L'illustration* (1913b) N. 3660, 19 Nisan.
- LOTİ Pierre (2002). *Doğu Düşleri Sona Eerken*, Çev.: Faruk Ersöz, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- MCCARTHY Justin (1998). *Ölüm ve Sürgün*, Yedinci Baskı, Çev.: Bilge Uman, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- MCCARTHY Justin (2006). *Osmanlı'ya Veda*, Çev.: Mehmet Tuncel, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- NÂCİ (1926). (Edirne Askerî İ'dadî Mektebi Talebelerinden Yüzbaşı), *Balkan Harbi'nden Edirne Muhâsarasına Âid Harb Cerîdesi*, Askerî Mecmûa Târih Kısmı, İstanbul: Askerî Matbaa, No: 62 (3).

- NİHAD Bursalı Mehmed (2013). *Balkan Harbinde Çatalca Muharebesi*, Haz.: Kasım Bolat, İstanbul: Çatalca Kaymakamlığı Yayını.
- NİVET Henri (2001). *Balkan Haçlı Seferinde Avrupa Siyaseti ve Türklerin Felâketi*, Çev.: Ragıp Rıfki, Osmanlıcadan Sadeleştiren: Yüksel Kenar, İstanbul: Ark Yayınları.
- OSMAN Dr. Rifat (2013). *Edirne Balkan Savaşı Anıları*, İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları.
- OSMAN Tosyavizâde Dr. Rifat (2013a). *Edirne Rehnüması (Edirne Şehir Kılavuzu)*, Üçüncü Baskı, İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları.
- ÖZLEM Kader (2015a). "Balkan Savaşları (1912-1913)", *Diplomasi Tarihi I*, Editörler: Barış Özdal, R. Kutay Karaca, Bursa: Dora Yayınları: 492-507.
- ÖZLEM Kader (2015b). "Asimilasyon, Göç ve Demokratik Dönem Azınlık Sorunları Bağlamında Bulgaristan Türkleri", *Rumeli Balkanlar Özel Sayısı, Yeni Türkiye*, (69) Mart-Haziran: 4423-4430.
- ÖZLEM Kader (2016). "Bulgaristan'ın Türk Azınlık Politikası (1912-1913)", *VIII. Uluslararası Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi, Küresel ve Bölgesel Sistemde Devlet ve Devlet Dışı Aktörler, 28-29 Kasım 2016*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayını: 277-293.
- ÖZLEM Kader (2017). "2001 Sonrası Dönemde Bulgaristan'dan Avrupa Birliği Ülkelerine Türk Göçlerinin Analizi", *Karadeniz Araştırmaları*, LV (55): 169-188.
- ÖZLEM, Kader (2013) "Bulgaristan Türklerinin Tarihsel Süreç İçerisinde Dönüşümü, AB Üyelik Süreci ve Türk Azınlığa Etkilieri", *Türk Bulgar İlişkileri Üzerine Makaleler*, Editör: Yeliz Okyay, İstanbul: Doğu Kitabevi: 173-202.
- PEREMECİ Osman Nuri (1939). *Edirne Tarihi*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- RATKOVİĆ Borislav, KURİSİC Mitar, SKOKO Savo (1972). *Sırbija i Tsrna Gora u Balkanskim Ratovima 1912-1913*, İkinci Baskı, Belgrad: Beogradski Izdavačko - Grafički Zavod Yayını.
- RIFKI (1913). "Bulgar Vahşetleri: Her Gün Yeni Fâcialar", *Tanîn Gazetesi*, No: 1682, 23 Temmuz 1329.
- Rodop-Tuna Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği (1976). *Rodop Bulgaristan Türkleri Tarihten Siliniyor mu?*, III (3), İstanbul.
- SABRİ (1913). "Bulgar Vahşetleri: Her Gün Yeni Fâcialar", *Tanîn Gazetesi*, No: 1682, 23 Temmuz 1329.
- SANNAV Sabri (2015). "Balkan Harbinde Limni Adası'nın Yunanistan Tarafından İşgali ve Adadan Çekilen İşgal Telgrafları", *100. Yılında Balkan Harbi*, Editör Prof. Dr. M. Çağatay Özdemir, Ankara: Türk Yurdu Yayınları: 190-199.
- SLOANE William M. (1987). *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar*, Çev.: Sibel Özbudan, İstanbul: Süreç Yayıncılık.
- Şehbâl (1913a). A: 80, 1 Ağustos 1329.
- Şehbâl (1913b). A: 86, İstanbul 15 Kasım 1329.

- TAĞMAT Çağla D. (2017). "Uluslararası Carnegie Raporuna Göre İki Balkan Savaşı Arası Dönemde Edirne'de Bulgar İşgali (26 Mart - 22 Temmuz 1913)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, LX (60): 207-232.
- TROÇKİ Lev (2017). *Balkan Savaşları*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Türk Göçmen ve Mültecileri Dernekleri Federasyonu (1974). *1974 Rodop Türkleri Kültürü ve Dayanışma Derneği Başkanlığı Raporu*, İstanbul.
- Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi, Şark Ordusu Birinci Çatalca Muharebesi*, II (1), (1993c). İkinci Baskı, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayını.
- Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Balkan Harbi (1912-1913), Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler*, II (3), (1993a). İkinci Baskı, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayını.
- Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Balkan Harbi, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması*, II (2), (1993b). İkinci Baskı, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayını.
- TÜRKGELDİ Ali Fuad (1987). *Görüp İştittiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- UÇAROL Rifat (1985). *Siyasi Tarih*, Üçüncü Baskı, İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayını.
- ÜNAL Tahsin (1977). *Türk Siyasî Tarihi 1700-1958*, Ankara: Emel Yayınları.
- VIÇKOV Aleksandır (Tarihsiz). *Balkanskata Voyna 1912-1913 İlyustrovana Hronika*, Sofya: İzdatelstvo Svetovna Biblioteka.
- WAGNER H. (1331). *Bulgar Ordusu'yla Muzafferiyete Doğru*, Mütercim: Said, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası.
- YILDIRIM Seyfi (2012). "Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri", *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI (16): 75-92.
- YİĞİTĞÜDEN Ali Remzi (2006). *Balkan Savaşı'nda Edirne Kale Muharebeleri*, C: I-II, Haz.: Zekeriya Türkmen, vd., Ankara: ATASE Başkanlığı Yayınları.